

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі

«Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка»

В.У. Азарка, А.С. Васілейская

БЕЛАРУСКАЯ МОВА: АНАЛІЗ МОЎНЫХ АДЗІНАК

Рэкамендавана вучэбна-метадычным аб'яднаннем
па педагагічнай адукацыі ў якасці дапаможніка
для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў,
якія навучаюцца па спецыяльнасцях:

1-01 02 01 Пачатковая адукацыя;

1-01 02 02 Пачатковая адукацыя. Дадатковая спецыяльнасць

Мінск 2011

УДК 811.161.3(075).8
ББК 81.2(4Бел)-923
А351

Друкуецца па рашэнні рэдкацыйна-выдавецкага савета БДПУ

Рэцэнзенты:

прафесар кафедры беларускай і рускай моў установа адукацыі
«Беларускі нацыянальны тэхнічны ўніверсітэт», кандыдат
філалагічных навук, прафесар *Н.В. Гаўрош*;
дацэнт кафедры беларускай філалогіі і сусветнай літаратуры
ўстанова адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры
і мастацтваў», кандыдат філалагічных навук *А.М. Пісарэнка*

Азарка, В.У.

А351 Беларуская мова: аналіз моўных адзінак: дапаможнік / В.У. Азарка,
А.С. Васілеўская. – Мінск: БДПУ, 2001. – 116 с.

ISBN 978-985-

У дапаможніку прадстаўлены ўсе віды лінгвістычных разбораў, якія выкарыстоўваюцца ў практыцы выкладання дысцыпліны «Беларуская мова» ў вышэйшых навучальных установах. Да кожнага віду разбору падаюцца каментарыі і практыкаванні для замацавання матэрыялу.

Адрасуецца студэнтам, якія атрымліваюць адукацыю па спецыяльнасці «Пачатковая адукацыя». Можна быць выкарыстаны на факультэтах, дзе беларуская мова з'яўляецца дадатковай спецыяльнасцю.

УДК 811.161.3(075).8
ББК 81.2(4Бел)-923

ISBN 978-985-

© Азарка В.У., Васілеўская А.С., 2011
© БДПУ, 2011

ПРАДМОВА

Выкладанне беларускай мовы ў вышэйшых навучальных установах Рэспублікі Беларусь, акрамя засваення тэарэтычнага матэрыялу, мае на мэце выпрацоўку ўменняў і навыкаў выкарыстання атрыманых ведаў на практыцы. У сувязі з гэтым праграмай прадугледжаны разнастайныя віды лінгвістычнага аналізу (разбору), што дае магчымасць сістэматызаваць тэарэтычны матэрыял, устанавіць узаемасувязь розных узроўняў моўнай сістэмы, забяспечыць развіццё лагічнага мыслення навучэнцаў.

Лінгвістычны разбор – складаны від працы: ён абапіраецца на грунтоўна засвоеныя моўныя факты, патрабуе іх інтэрпрэтацыі, вылучэння і ўстанаўлення прычынна-выніковых сувязей паміж імі. Нягледзячы на сказанае, у практыцы выкладання беларускай мовы пакуль няма адзінага, агульна прынятага ўзору многіх відаў аналізу моўных адзінак, далёка не ўсе віды разбору атрымалі шырокае выкарыстанне ў вучэбным працэсе. У сувязі з гэтым у студэнтаў узнікаюць цяжкасці метадычнага і лінгвістычнага характару.

Вырашыць многія з названых праблем прызначаны дапаможнік «Беларуская мова: аналіз моўных адзінак», дзе падаецца парадак і ўзоры фанетычнага, графічнага, арфаграфічнага, лексічнага, фразеалагічнага, марфемнага, словаўтваральнага, этымалагічнага, марфалагічнага, сінтаксічнага і пунктуацыйнага разбораў. Кожны від лінгвістычнага аналізу суправаджаецца каментарыямі, у якіх акцэнтуюцца ўвага на найбольш складаных пытаннях, прыводзяцца трэніровачныя заданні на замацаванне тэарэтычнага матэрыялу. Пры складанні каментарыяў аўтары абапіраліся на вучэбныя дапаможнікі для вышэйшых навучальных устаноў [6–8; 10] і граматыку беларускай мовы [1].

Дапаможнік «Беларуская мова: аналіз моўных адзінак» арыентаваны на праграму курса «Беларуская мова» для студэнтаў спецыяльнасцей «Пачатковая адукацыя» і «Пачатковая адукацыя».

Дадатковая спецыяльнасць». Дапаможнік можа быць выкарыстаны таксама студэнтамі філалагічных спецыяльнасцей. Матэрыялы дапаможніка будуць карысныя і на занятках па дысцыпліне «Беларуская мова: прафесійная лексіка».

У дапаможніку падаюцца розныя віды разбораў у іх максімальна поўнай форме, асобныя кампаненты аналізу моўнай адзінкі з'яўляюцца факультатыўнымі, іх выкананне не абавязковае (у тэксце гэтыя кампаненты пазначаны зорачкай*). Перад выкананнем таго ці іншага віду разбору студэнт павінен звярнуцца да вывучэння адпаведных тэм падручнікаў.

Схемы і ўзоры аналізу могуць быць выкарыстаны на практычных занятках як форма арганізацыі кантролю ведаў, а таксама пры самастойнай падрыхтоўцы і самакантролі.

Аўтары дапаможніка – дацэнты кафедры беларускага і рускага мовазнаўства БДПУ В.У. Азарка (раздзелы «Графічны разбор», «Арфаграфічны разбор», «Сінтаксічны разбор», «Пунктуацыйны разбор»), А.С. Васілеўская (раздзелы «Фанетычны разбор», «Лексічны разбор», «Фразеалагічны разбор», «Марфемны разбор», «Словаўтваральны разбор», «Этымалагічны разбор», «Марфалагічны разбор»).

ФАНЕТЫЧНЫ РАЗБОР

Мэта разбору – ахарактарызаваць гукавы склад слова, яго складападзел і націск.

Парадак разбору

1. Затранскрыбіраваць слова.
2. Вызначыць колькасць складоў у слове. Ахарактарызаваць кожны склад па першым і апошнім складовым гуку (прыкрыты / непрыкрыты, закрыты / адкрыты). Пры варыянтнасці складападзелу прывесці ўсе варыянты аналізу.
3. Вызначыць націскны склад, ахарактарызаваць націск: рухомы / нерухомы.
4. Ахарактарызаваць кожны гук:
 - 4.1. Зычны:
 - паводле ўдзелу голасу і шуму: шумны (глухі / звонкі) / сарны;
 - паводле спосабу ўтварэння: змычны (выбухны) / шчылінны (фрыкатыўны) / змычна-шчылінны (афрыката) / змычна-праходны / вібрант (дрыжачы);
 - паводле месца ўтварэння: губны (губна-губны / губна-зубны) / язычны (пярэдняязычны / сярэдняязычны / задняязычны);
 - паводле цвёрдасці / мяккасці.
 - 4.2. Галосны:
 - паводле месца пад'ёму языка (пярэдні / сярэдні / задні рад);
 - паводле ступені пад'ёму языка (верхні / сярэдні / ніжні пад'ём);
 - паводле ўдзелу губ (лабіялізаваны / nelaбіялізаваны);
 - націскны / ненаціскны.
5. Назваць фанетычныя працэсы, якія адбываюцца ў слове (рэдукцыя, асіміляцыя, дысіміляцыя, акамадацыя, эпентэза, дыярэза, кантракцыя).

Узор разбору

Рэзчык – [р э' – шчык]

У слове два склады: першы – націскны, прыкрыты, адкрыты, другі – ненаціскны, прыкрыты, закрыты. Націск нерухомы.

[р] – зычны, санорны, вібрант (дрыжачы), пярэднеязычны, зацвярдзелы;

[э] – галосны, пярэдняга рада, сярэдняга пад'ёму, нелабіялізаваны, націскны;

[ш] – зычны, шумны, глухі, шчылінны (фрыкатыўны), пярэднеязычны, зацвярдзелы, шыпячы;

[ч] – зычны, шумны, глухі, змычна-шчылінны (афрыката), пярэднеязычны, зацвярдзелы, шыпячы;

[ы] – галосны, сярэдняга рада, верхняга пад'ёму, нелабіялізаваны, ненаціскны;

[к] – зычны, шумны, глухі, змычны (выбухны), заднеязычны, цвёрды.

У слове адбываецца асіміляцыя – прыпадабненне свісцячага да шыпячага.

Яго – [ja – ʝó]

У слове два склады: першы – ненаціскны, прыкрыты, адкрыты, другі – націскны, прыкрыты, адкрыты. Націск рухомы.

[j] – зычны, санорны, шчылінны (фрыкатыўны), сярэднеязычны, палатальны;

[a] – галосны, сярэдняга рада, ніжняга пад'ёму, нелабіялізаваны, ненаціскны;

[ʝ] – зычны, шумны, звонкі, шчылінны (фрыкатыўны), заднеязычны, цвёрды;

[o] – галосны, задняга рада, сярэдняга пад'ёму, лабіялізаваны, націскны.

У слове назіраецца якасная рэдукцыя (замена [o] на [a] пасля мяккага зычнага ў першым складзе перад націскам).

Каментарыі

Пры запісе слова ў фанетычнай транскрыпцыі неабходна звярнуць увагу на ўжыванне значкоў [z] і [ž]: [z'ad], [žэм], [r] і [r]: [уарá], [гóнта], [й] і [j]: [чáйка], [jэлка].

Найбольшыя складанасці пры транскрыпцыі выклікае перадача гука [i], які вымаўляецца па-рознаму ў залежнасці ад пазіцыі ў слове:

ji	пад націскам у пачатку спрадвечна беларускіх слоў, пасля галосных у сярэдзіне і на канцы слова, пасля апострафа і мяккага знака, пасля ў (у нескладовага)	<i>[ji]нишы</i> <i>у выра[ji], во[ji]н</i> <i>вераб'[ji], у</i> <i>Ль[ji]</i> <i>салаў[ji]</i>
ы]	пасля цвёрдых зычных на стыку слоў і марфем	<i>пед[ы]нсты-</i> <i>тут,</i> <i>брат [ы] сястра,</i> <i>аб[ы]мшэлы</i>
i]	у сярэдзіне слова пасля мяккіх зычных, пад націскам у пачатку запазычаных слоў, пасля [r], [к], [х] на стыку слоў, прыстаўная галосная	<i>л[i]пень</i> <i>[i]мпульс</i> <i>Віцебск [i] По-</i> <i>лацк</i> <i>[i]льгота</i>
j]	не пад націскам у пачатку слова, злучнік i, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны	<i>да [j]вана</i> <i>сястра [j]</i> <i>брат</i>

Варыянтны складападзел у беларускай мове назіраецца толькі ў выпадках, калі паміж галоснымі ёсць спалучэнне двух санорных гукаў: *сум-на* і *су-мна*.

Практыкаванні

1. Падзяліце словы на склады. Ахарактарызуйце кожны склад. Падкрэсліце словы, у якіх магчымы варыянты складапа-дзелу.

Узгадаваны, дзяржава, святло, магутны, недарма, хадзіць, асцярожна, хочацца, аркуш, паўстаць, помніць, зялёны, дзядзька, праўдзіва, грымоты, здароўе, заўжды, зямлянка, пайшчык, падлессе.

2. Запішыце словы і спалучэнні слоў у транскрыпцыі, падкрэсліце гук, які абазначае літара **і**.

Краіна, вераб'і, нізіна, ільдзінкі, лінеіць, зорам і аблокам, так і не купіў, заінець, звышімклівы, пасля ігрышча, што і гаварыць, міжінстытуцкі, ікс, іскры, дождж і вецер, палітінфармацыя, луг і поле, сёння і заўтра, імя, інверсія.

3. Падзяліце словы на дзве групы: 1) вымаўляецца [ʎ], 2) вымаўляецца [ɣ]. Пры выкананні задання звяртайцеся да «Слоўніка беларускай мовы: арфаграфія, арфаэпія, акцэнтуацыя, словазмяненне» [33].

Газніца, гадзіннік, газета, гарсэт, ганарліва, гвалт, гільза, геній, мазгі, гумно, гігіена, гіпс, галаваломка, гаманлівы, гонта, гузак, гандляваць, гузік, грандыёзны, газа.

4. Затранскрыбіруйце прыказкі. Зрабіце фанетычны разбор выдзеленых слоў.

З разумным на **добрае навучышся**, а з дурным – **развучышся**. Як пра цябе **чуюць**, так пра **цябе** і **мяркуюць**. **Прыказка** як **прывязка**: і так **добра**, і так **спатрэбіцца**. З **разумнаю галавою** і рукамі **лёгка**.

ГРАФІЧНЫ РАЗБОР

Мэта разбору – суаднесці літарнае абазначэнне слова з яго гукавым складам, вызначыць від літар і прынцып іх ужывання.

Парадак разбору

1. Назваць літары (прывесці іх алфавітную назву) і абазначаныя імі гукі.
2. Параўнаць колькасць літар і гукаў, выявіць прычыну несупадзення, акрэсліць разыходжанні паміж гукамі і іх графічным абазначэннем.
- 3*. Выявіць значэнне літар: асноўнае / дадатковае.
- 4*. Назваць адназначныя і двухзначныя літары.
5. Вызначыць прынцып ужывання літар: складовы / гукавы.

Узор разбору

Лёгкасць

Літары **л** (эл), **ё** (ё), **г** (гэ), **к** (ка), **а** (а), **с** (эс), **ц** (цэ), **ь** (мяккі знак). Гукі [л'], [о], [х], [к], [а], [с'], [ц'].

8 літар перадаюць на пісьме 7 гукаў: літара **ь** (мяккі знак) гука не абазначае, ужыта для перадачы на пісьме мяккасці папярэдняга зычнага; літара **ё** абазначае гук [о] і мяккасць папярэдняга зычнага; літара **г** (гэ) абазначае гук [х], мяккасць гука [с'] на пісьме не абазначана.

Літары **л, ё, к, а, с, ц** ужыты з асноўным гукавым значэннем, літара **г** – з дадатковым.

Літары **л, ё, г, к, с, ц** – двухзначныя; літара **а** – адназначная.

Літара **а** ўжываецца паводле гукавога прынцыпу, літары **л, ё, г, к, с, ц** – паводле складовага.

Медыцына

Літара **м** (эм) абазначае гук [м'], літара двухзначная, ужыта ў асноўным значэнні, прынцып – складовы.

Літара **е** абазначае гук [э], літара двухзначная, ужыта ў асноўным значэнні, прынцып – складовы.

Літара **д** (дэ) абазначае гук [д], літара адназначная, ужыта ў асноўным значэнні, прынцып – гукавы.

Літара **ы** абазначае гук [ы], літара адназначная, ужыта ў асноўным значэнні, прынцып – гукавы.

Літара **ц** (цэ) гук [ц], літара двухзначная, ужыта ў асноўным значэнні, прынцып – складовы.

Літара **ы** абазначае гук [ы], літара адназначная, ужыта ў асноўным значэнні, прынцып – гукавы.

Літара **н** (эн) абазначае гук [н], літара двухзначная, ужыта ў асноўным значэнні, прынцып – складовы.

Літара **а** абазначае гук [а], літара адназначная, ужыта ў асноўным значэнні, прынцып – гукавы.

8 літар перадаюць на пісьме 8 гукаў.

Каментарыі

У беларускім алфавіце няма асобных літар для абазначэння на пісьме мяккіх зычных гукаў, гэту функцыю выконваюць **мяккі знак** і літары **е, ё, ю, я, і**, напісанья пасля адпаведных літар: *гусь* [гус’], *зялёны* [з’ал’оны], *любоў* [л’убоў], *сініца* [с’ін’іца]. Асіміляцыйная мяккасць на пісьме не перадаецца: *смех* [с’м’эх], *звініць* [з’в’ін’іц’].

Зычны гук [j] абазначаецца літарай **й** (і нескладовае) у канцы і сярэдзіне слова пасля галосных: *край, зайграць*; а таксама літарамі **е, ё, ю, я, і** ў пачатку слова, пасля галосных, мяккага знака, апострафа, пасля **ў** (у нескладовага): *ясны* [ясны], *светлая* [с’в’этлаја], *атэльэ* [атэл’jэ], *сям’я* [с’амја], *салаўі* [салаўjі].

З асноўным (алфавітным значэннем) літары выкарыстоўваюцца для перадачы гукаў у моцнай пазіцыі. Дадатковае значэнне літара мае тады, калі абазначае на пісьме гук у слабай пазіцыі, у гэтым выпадку ўжыванне літары вызначаецца правіламі арфаграфіі.

Літары падзяляюцца на адназначныя і двухзначныя з пункту гледжання асноўных значэнняў. Адназначныя літары маюць адно асноўнае значэнне і перадаюць на пісьме адзін гук: **а, э, о, у, ы, д, ж, р, т, ч, ш, ў**, дыграф **дж**. Двухзначнымі называюцца літары, якія маюць два асноўныя значэнні: літары **б, в, г, з, к, л, м, н, п, с, ф, х, ц** і дыграф **дз** (абазначаюць цвёрдыя і мяккія гукі), галосныя **е, ё, ю, я, і** (абазначаюць у адных выпадках адзін гук, а ў другіх – два гукі).

Адназначныя літары ўжываюцца паводле гукавога прынцыпу, а двухзначныя – паводле складовага.

Практыкаванні

1. Выпішыце: 1) словы, у якіх колькасць гукаў і літар супадае; 2) словы, у якіх літар больш, чым гукаў, 3) словы, у якіх гукаў больш, чым літар.

У кожнага народа ёсць жывая крыніца, адкуль ён заўсёды чэрпае сілу, гістарычны аптымізм, надзею і веру. Гэта яго культура. Яна ствараецца вялікімі намаганнямі многіх таленавітых людзей на працягу стагоддзяў, акумуліруе ў сабе магутную разумовую, духоўную і маральную энергію (С. Законнікаў).

2. Запішыце афарызм, падкрэсліце адной рыскай літары, ужытыя паводле гукавога прынцыпу, дзвюма – ужытыя паводле складовага прынцыпу.

Чалавечая мова заўсёды даецца з калыскі. Але голас асобы прырода дала салаўю, і яна не знаходзіла, мабыць, ніякай карысці, каб і птушкі ўсе пелі аднолькава песню сваю (А. Вечар).

3. Выпішыце словы з гукам [j], затранскрыбіруйце іх.

Не чакайце, што буду хваліцца
перад іншымі мовай маёй.

Хіба хваліцца з лесу крыніца,
што грымотней яна за прыбой?

Той, хто любіць папраўдзе, ён ціха
слова роднае ў сэрцы спяліць,
беражэ ад пагарднага ліха:
калі слову, то й сэрцу баліць (Е. Лось).

4. Размяжуйце словы, у якіх 1) мяккасць зычнага на пісьме перадаецца пры дапамозе мяккага знака; 2) мяккасць зычнага на пісьме перадаецца пры дапамозе літар **е, ё, ю, я, і**; 3) мяккасць зычных на пісьме не абазначаецца.

Бясследна нішто не міне,
Гісторыю слова адродзіць.
Ты – мост,
па якім да мяне
Мінуўшчына ў госці прыходзіць.
Мільгаюць старонкі твае –
І мы размаўляем з вякамі,
І продак да нас дастае
Радкамі, нібыта рукамі (П. Макаль).

5. Зрабіце графічны разбор выдзеленых слоў.

Слова гаваркое – той **падмурак**, на якім узвышаецца **ўся** мова **людская**, сатканы з гукаў шматфарбны, стракаты дыван, **які распасціраецца перад** чалавекам **усё шырэй і далей**, ведучы яго ў **неабсяжна** глыбокі моўны **акіян** (У. Юрэвіч).

АРФАГРАФІЧНЫ РАЗБОР

Мэта разбору – вызначыць у слове арфаграмы і растлумачыць іх.

Парадак разбору

1. Запісаць слова, падкрэсліць арфаграмы.
2. Вызначыць від арфаграмы, сфармуляваць адпаведнае правіла.
3. Назваць, на якім прынцеце заснаваны правапіс арфаграмы.

Узор разбору

Га¹лу²б²ка

1. Арфаграма правапіс галосных, перадача акання на пісьме: замена галоснага гука [о] гукам [а] у ненаціскным становішчы пасля цвёрдага зычнага перадаецца на пісьме: *голуб* – *галубка*; прынецп – фанетычны.

2. Арфаграма правапіс звонкіх і глухіх зычных: прыпадабненне звонкага зычнага да глухога на пісьме не перадаецца: *галу²б²ка* – *галу²б²ы*; прынецп – марфалагічны.

Каментарыі

У адрозненне ад графікі, арфаграфія мае справу толькі са слабымі пазіцыямі, у якіх гукі змяняюць свае акустычныя ўласцівасці. Узнікае неабходнасць абавірацца на пэўнае правіла пры выбары правільнага напісання з шэрагу магчымых.

Напісанні, якія не патрабуюць прымянення арфаграфічных правілаў, называюцца **апорнымі**. Да іх адносяцца:

- абазначэнне націскных галосных: *дом, лес*;
- абазначэнне зычных перад галоснымі і санорнымі: *рака, глобус*;
- абазначэнне на пісьме гука [j] – перад галоснымі ётавімі літарамі і літарай **й** (і нескладовае) на канцы слова і перад зычнымі: *жняя, трамвай*;
- напісанне мяккага знака на канцы слоў, перад цвёрдымі зычнымі і для абазначэння [л’]: *гусь, разьба, нельга*.

Беларуская арфаграфія будзеца на фанетычным і марфалагічным (фанематычным) прынцыпах. Паводле **фанетычнага прынцыпу** гукі перадаюцца на пісьме адпаведна літаратурнаму вымаўленню. **Марфалагічны (фанематычны)** прынцып забяспечвае аднастайнае напісанне адных і тых жа марфем незалежна ад адрозненняў у вымаўленні: гук у слабай пазіцыі перадаецца той жа літарай, што і ў моцнай.

У сучасным беларускім правапісе сустракаюцца таксама **традыцыйныя** (гістарычныя) і **дыферэнцыяльныя** напісанні.

Практыкаванні

1. *Абзначце апорныя напісанні знакам +, а арфаграмы знакам -. Вызначце від арфаграмы.*

Аблачынка, безыменны, восень, гарадскі, дзьме, дробязь, ільдзіна, новабудоўля, растрывожыць, сонца.

2. *Назавіце прынцып, на якім грунтуецца напісанне выдзеленых літар.*

Дакладчык, заводскі, зелянюсенькі, каўказскі, княства, марозаўстойлівы, маўчанне, міласэрны, моладзь, падкапаць, палескі, разводдзе, расчыніць, святло, спіхнуць, стадыён, сшытак, сыходзіць з ганка, ткацкі, Цётка.

3. *Запішыце тэкст, раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс арфаграм. Зрабіце арфаграфічны аналіз выдзеленых слоў.*

Адразу і (н..)скеміш, (н..)дойдзеш(ь) да простаі іс(ь)ціны, што **сэрца** больш (в)опытнае, мудрэйшае за розум таму, што старэйшае за яго, таму што зар(о,а)дзілася, узнікла разам з жы(ц,цц)ём – сп(е,я)рша маленькай кроп(е,я)лькай, **кр(а,ы)вінкай** аж(ы,і)ло, устр(э,е,а,ы)п(е,я)нулася і пачало біцца, **(у,ў)ключы(у,ў)шыся** ў рытм, у музыку сусвету, прагна ловячы, убіраючы ў сябе яго гукі, тр(э,е,ы)вогі, радас(ь)ці.

Яно першае пачало спазнаваць і а(д,т)крываць, прыстасоўвацца і далучацца да **асяро(д,д)зя**, да рэчаіснасці, у якой на го(д,т), а то і паз(ь)ней пачне абуджацца думка, з болем, з намаганнем прабіваючыся да таго, што ўжо знаёма пачу(ц,цц)ю, **высв(я,е)тле(н,нн)а** спазнаннем сэрца. Яно першым а(д,т)гукнецца на ўсё, што бачыць. Сэрца болей відушчае, чым розум (В. Вітка).

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

ЛЕКСІЧНЫ РАЗБОР

Мэта разбору – ахарактарызаваць лексічную адзінку і паказаць семантычную своеасаблівасць кожнага слова; выявіць сістэмныя сувязі лексічных адзінак.

Лексічны разбор уключае:

- семантычную характарыстыку (сэнсавая структура слова),
- уласна лексічную характарыстыку – апісанне слова ў сувязі з іншымі словамі (сінанімія, антанімія),
- стылістычную характарыстыку.

Матэрыялам для разбору могуць з’яўляцца як асобныя словы, так і невялікія тэксты. Таму вылучаюць два падыходы да лексічнага разбору – словацэнтрычны (даследуецца слоўнікавы артыкул) і тэкстацэнтрычны (апісваецца слова ў пэўным кантэксце). Пры кожным падыходзе па-рознаму ахарактарызуецца прыкметы слова.

Парадак разбору

Разбор слова ў тэксце	Разбор слова па-за кантэкстам
1*. Адзначыць наяўнасць / адсутнасць варыянтаў формы слова (акцэнталагічных, марфалагічных).	
2. Вызначыць лексічнае значэнне слова:	2. Выпісаць са слоўніка прамыя і пераносныя значэнні слова. Ахарактарызаваць кожнае з гэтых значэнняў:
2.1 слова адназначнае / мнагазначнае (калі слова мнагазначнае, прывесці іншыя значэнні);	2.1 прамое / пераноснае (для пераносных вызначыць від пераносу),
2.2 значэнне прамое / пераноснае (для пераноснага значэння вызначыць від пераносу – метафара, метанімія, сінекдаха);	2.2 стылістычна афарбаванае / нейтральнае.
2.3 свабоднае / несвабоднае (фразеалагічна звязанае / сінтаксічна абумоўленае);	
2.4 матываванае / нематываванае.	

3. Высветліць паходжанне слова: спрадвечна беларускае (агульнаславянскае / усходнеславянскае / уласна беларускае) / запазычанае (назваць прыкметы іншамоўнасці).
4. Прывесці і размежаваць магчымыя амонімы і паронімы.
5. Падабраць сінонімы і антонімы да слова.
6. Вызначыць прыналежнасць да актыўнай / пасіўнай лексікі. Вызначыць разрад пасіўнай лексікі (гістарызм / архаізм / неалагізм).
7. Ахарактарызаваць сферу выкарыстання слова: агульнаўжывальнае / абмежаванага ўжывання (спецыяльнае (тэрміналагічнае / прафесійнае) / дыялектнае / жаргоннае).
8. Акрэсліць стылістычны разрад слова: нейтральнае / стылістычна афарбаванае (кніжнае / гутарковае).

Узор разбору

Жаваранак – слова мае варыянты – **жаўранак**, **жаўрук**. Слова адназначнае, мае значэнне – ‘невялікая пеўчая птушка атрада вераб’іных, якая водзіцца пераважна на полі’. Спрадвечна беларускае (усходнеславянскае). Не мае амонімаў і паронімаў. Не мае сінонімаў і антонімаў. Адносіцца да актыўнай лексікі. Агульнанароднае. стылістычна нейтральнае.

*Хрысця не ведае нат, ці паспела яна задрамаць, ці не спрасоння ўчула: «**Анёлак**, ты спіш?»* (В. Адамчык).

Анёлак – ‘ласкавы зварот да каго-небудзь’, слова мнагазначнае, прамое значэнне ‘ў рэлігійных уяўленнях: звышнатуральная істота, служыцель Бога і яго пасланец да людзей’; ужыта з пераносным значэннем, метафара, сінтаксічна звязанае, немагчымавае. Запазычанае (этымалагічнае [а] ў пачатку слова). Не мае амонімаў і паронімаў. Не мае сінонімаў і антонімаў. Адносіцца да актыўнай лексікі. Агульнанароднае. стылістычна афарбаванае (гутарковае, ласкавае).

Каментарыі

У практыцы выкладання беларускай мовы найбольш пашыраным з’яўляецца лексічны разбор слова, ужытага ў пэўным кантэксце (тэкстацэнтрычны лексічны разбор). Пры такім разборы вызначаецца і акрэсліваецца значэнне, з якім слова ўжыта ў сказе: *Смачна спала вёска пасля цяжкай працы летняга дня* (З. Бядуля); *смачна* – перан. ‘прыемна, лёгка, па душы’, *вёска* – ‘жыхары вёскі’, *дзень* – ‘частка сутак, час ад усходу да заходу сонца, ад раніцы да вечара’.

Пры выкананні лексічнага разбору неабходна карыстацца рознымі тыпамі слоўнікаў. Для характарыстыкі значэння і яго тыпу (прамое / пераноснае) трэба звяртацца да «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» [37]. Гэты слоўнік змяшчае інфармацыю і пра прыналежнасць слова да актыўнай ці пасіўнай лексікі (паметай *уст.* абазначаны гістарызмы і архаізмы), сферу ўжывання слова (паметы *абл., спец.*), стылістычную дыферэнцыяцыю лексікі (паметы *разм., гут., прастам., кніжн., паэт.* указваюць на функцыянальную афарбоўку; *высок., ласк., груб., пагард., зневаж., іран.* – на эмацыяльна-экспрэсіўную).

Пры самастойным акрэсленні значэння слова трэба памятаць, што існуюць розныя тыпы азначэнняў (дэфініцыі):

- лаканічная фармулёўка рэальнага значэння. Звычайна спачатку фармулюецца родавая прыналежнасць з’явы, прадмета, дзеяння, потым вылучаюцца відавныя адрозненні: *фарба* – ‘рэчыва, што надае той ці іншы колер прадметам, якія яно пакрывае або насычае’;
- раскрыццё значэння словаўтваральнай асновы і афіксаў: *надуманасць* – ‘уласцівасць надуманага’;
- сінанімічны рад: *мінуцца* – ‘прайсці, скончыцца’.

Адно са складаных пытанняў лексічнага разбору – вызначэнне паходжання слова. Першае, што трэба зрабіць, – размежаваць спрадвечна беларускія і запазычаныя словы. Пры гэтым трэба кіравацца шэрагам прыкмет, якія дазваляюць вызначыць іншамоўнае паходжанне лексічнай адзінкі:

- нязменнасць назоўнікаў: *табло, рэферы*;
- захаванне націску на пэўным складзе: *кафэ, батальён, партэр, дэкальтэ*;
- наяўнасць у слове гука [ф]: *фізіка, фтор, нафталін, фактар*;
- наяўнасць этымалагічна пачатковых гукаў [а], [э], [о]: *аршын, армяк, эра, эпоха, ода, опера*;
- спалучэнні пачатковых галосных *аа, ау, аз*: *аазіс, аўдыторыя, аэрадром*;
- наяўнасць нехарактэрных для беларускай мовы спалучэнняў галосных гукаў: *ідэал, дуэт, бібліятэка, геаграфія, кансіліум, дыяспара*;
- спалучэнняў *ге, ке, хе*: *агент, схема*;
- спалучэнняў *бю, вю, кю, мя, пю, фю* ў корані: *бюро, рэвю, кювет, капюшон, фюзеляж*;
- спалучэнняў *дэ, ды, тэ, ты*: *дэтэктыў, дывідэнт, дыван, тыгр*;
- спалучэнні зычных *кс, пс, мп, мв, дл, тл, шп, шт*: *лексіка, псіхіка, сімptom, сімвал, тлусты, рыдлёўка, шпіталь, штанга*.

Найбольш дакладную інфармацыю пра паходжанне слова даюць этымалагічныя слоўнікі [42] або слоўнікі іншамойных слоў [22–23]. Вызначыць групу спрадвечна беларускай лексікі (агульнаславянская, усходнеславянская, уласна беларуская) дапаможа этымалагічны слоўнік.)

Назваць паронімы і вызначыць іх значэнне, падабраць сінонімы і антонімы да слова дапамогуць адпаведныя слоўнікі – сінонімаў, антонімаў, паронімаў [25; 29–30; 39].

Практыкаванні

1. Назавіце, якія з прапанаваных значэнняў слова з'яўляюцца пераноснымі. Вызначце від пераносу.

Бліскучы – 1) вельмі добры, 2) які бліскае, ззяе, вылучае святло, прамяні. **Вагацца** – 1) быць у нерашучасці, адчуваць няўпэўненасць, 2) быць няўстойлівым, хісткім, непастаянным, 3) мерна гойдацца з боку ў бок або зверху ўніз. **Уцеха** – 1) радасць, забава,

2) той, хто (або тое, што) прыносіць радасць, задавальненне. **Фантан** – 1) невычэрпны паток чаго-небудзь (слоў, лаянкі), 2) збудаванне для падачы вады пад напорам, 3) струмень вады або якой-небудзь вадкасці, які з сілай выкідваецца ўгору пад высокім ціскам. **Язык** – 1) здольнасць гаварыць, выказаць свае думкі словамі, 2) палонны, якога захопліваюць спецыяльна, каб атрымаць неабходныя звесткі аб праціўніку, 3) рухомы мышачны орган у ротавай поласці пазваночных жывёл і чалавека, які дапамагае захопліваць, перажоўваць, глытаць ежу, вызначаць яе смакавыя якасці. **Хвоя** – 1) галінка хвойнага дрэва, 2) вечназялёнае дрэва сямейства хваёвых з высокім прамым ствалом і доўгай ігліцай. **Галава** – 1) пярэдня частка, пачатак чаго-небудзь, 2) верхняя частка цела чалавека, верхняя або пярэдня частка цела жывёліны, якая заключае ў сабе мозг, 3) адзінка падліку жывёлы. **Крыніца** – 1) натуральны выхад падземных вод на паверхню зямлі, 2) пісьмовыя помнікі, дакументы, на аснове якіх пішуцца навуковыя даследаванні, 3) тое, з чаго бярэцца, чэрпаецца што-небудзь,

2. *Размяркуйце выдзеленыя словы на дзве групы: 1) з сінтаксічна звязаным значэннем, 2) з фразеалагічна звязаным значэннем.*

Хлопец-**арол**, **гара** кніг, на ім скура **гарыць**, **гнуць** сваю лінію, пікавая **дама**, метэарытны **дождж**, **зубы** пілы, **іграць** на нервах, **легендарны** горад, марскі **воўк**, цёплае **месяца**, **выліты** бацька.

3. *Вызначце лексічнае значэнне выдзеленых слоў.*

Цянное мрок, **густы**, як сіта,

На месцы тым, дзе быў **агонь**,

І вецер **попел** знёс на гонь,

Ад лесу дзьмухнуўшы **сярдзіта**.

І ўсё вакол у цьму **спавіта**:

Гарэў агонь – **пагас** агонь (Я. Колас).

4. Карыстаючыся «Этымалагічным слоўнікам беларускай мовы» [42] і «Слоўнікам іншамоўных слоў» [22], вызначце паходжанне слоў. У запазычаных словах адзначце прыметы іншамоўнасці. Адзначце мнагазначныя словы.

Бабёр, бегемот, бык, вавёрка, вожык, гіена, дзік, жырафа, заяц, кенгуру, леопард, малпа, мыш, мядзведзь, нутрыя, поні, сабака, тыгр, хамяк, шымпанзэ.

5. З «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» [37] выпішыце па 2-3 словы, якія 1) адносяцца да лексікі абмежаванага ўжывання, 2) маюць стылістычную афарбоўку, 3) адносяцца да пасіўнай лексікі. Вызначце лексічнае значэнне слоў.

6. Размяжуйце значэнні паронімаў. Пры неабходнасці карытайцеся «Слоўнікам паронімаў беларускай мовы» [25].

Лектарскі – лекцыійны, чытальнік – чытач, носчык – носьбіт, злучнік – злучок, рэферат – рэферэнт, лексікаграфічны – лексікалагічны – лексічны, пісьменніцкі – пісьменны – пісьмовы, языкасты – языковы – язычніцкі – язычны.

7. Падбярыце да слоў антонімы. Пры неабходнасці карытайцеся «Слоўнікам антонімаў беларускай мовы» [30]. Адзначце словы, якія ўтвараюць некалькі антанімічных пар.

Грамадскі, росквіт, паверыць, добры, крытыкаваць, мінулае, надзея, натуральны, праўда, радасць.

8. Падбярыце да слоў сінонімы. Пры неабходнасці карытайцеся «Слоўнікам сінонімаў і блізказначных слоў» [29]. Адзначце словы, якія ўваходзяць у некалькі сінанімічных радоў.

Аптымiзм, загадка, грандыёзны, дасканалы, успомніцца.

9. Зрабіце лексічны разбор выдзеленых слоў.

Слабее **княства!** Адным толькі ўдасца выратаваць яго – мудрасцю. Вось чаму так **прагна** імкнецца Ефрасіння будаваць новыя **школы**. Колькі іх ужо? Пяць. Тут, у Сяльцы, тры і дзве ў самім Полацку: пры Сафіі і **царкве** Багародзіцы. Не толькі дзяўчат вучаць тут, але і хлопцаў. Сэрца ў яе заўсёды **шчыміць**, калі бачыць яна, як учарашнія спалоханыя падлеткі ўпэўнена складаюць **літары** ў **мудрыя**, павучальныя сказы, вучацца спасцігаць сябе, сваю зямлю.

Па-рознаму вучыць іх сама Ефрасіння. Дзяўчаткам расказвае пра пакорлівасць і рахманасць святых мучаніц. А хлопчыкам... Хай **загараюцца** вочы іх **святой** любоўю да радзімы, хай ведаюць, што не толькі чужыя землі родзяць разумных і **слынных** людзей. Пра Рагвалода гаварыла ім, пра княгіню Рагнеду, пра Усяслава Мудрага.

Калі будуць людзі полацкія граматай валодаць так, як **мячамі**, – ніхто іх не пераможа (В. Іпатава).

ФРАЗЕАЛАГІЧНЫ РАЗБОР

Мэта разбору – даць характарыстыку фразеалагічнай адзінцы.

Парадак разбору

1. Вызначыць значэнне фразеалагізма (фраземы). Назваць адзначнай ці мнагазначнай з’яўляецца фразема.
2. Паказаць варыянты фразеалагізма. Выявіць факультатыўныя кампаненты фраземы.
3. Падабраць сінанімічныя і антанімічныя фраземы.
4. Вызначыць тып фразеалагізма:
 - 4.1 паводле семантычнай злітнасці: зрашчэнне / адзінства / злучэнне;
 - 4.2 паводле структуры: судносны са словазлучэннем / спалучэннем слоў / сказам;
 - 4.3 паводле адпаведнасці часцінам мовы: назоўнікавы / прыметнікавы / дзеяслоўны / прыслоўны / займеннікавы / выклічнікавы.
5. Даць стылістычную характарыстыку: міжстылёвы / гутарковы / кніжны.
6. Вызначыць крыніцу паходжання: спрадвечна беларускі (агульнаславянскі / агульнаўсходнеславянскі / уласна беларускі) / запазычаны / калька.
- 7*. Аднавіць унутраную форму фразеалагізма.

Узор разбору

Я ламаў галаву над усёй гэтай чартаўшчынай, але нічога не мог прыдумаць (У. Караткевіч).

Ламаць галаву – ‘напружана думаць, задумвацца, стараючыся зразумець, разгадаць што-небудзь’, фразеалагізм адзначны. Варыянты формы: *ламаць (паламаць) сабе галаву (галавы)*. Сінонімы: *круціць мазгі, сушыць галаву*. Фразеалагічнае адзінства,

суадносны са словазлучэннем, дзеяслоўны. Гутарковы. Калька з нямецкай мовы. У аснове фраземы – нерэальны вобраз, у якім актывізуецца значэнне слова *галава* ‘мозг як орган мыслення’.

Каментарыі

Пры фразеалагічным разборы аналізуюцца як асобныя фразеалагізмы, так і фраземы, ужытыя ў кантэксце. Пры разборы мэтазгодна карыстацца фразеалагічным слоўнікам беларускай мовы [31], дзе падаецца значэнне фразеалагізма, адзначаюцца варыянты фраземы і акрэсліваецца яе стылістычная характарыстыка.

Варыянтнасць фразеалагізма – гэта магчымасць яго ўжывання ў змененым выглядзе. Пры гэтым фразема не губляе ні значэння, ні ацэначнасці: *за розум узяцца – за галаву ўзяцца, вачэй не адвесці – вачэй не адарваць*. Фразеалагізмы могуць адрознівацца кампанентамі: *браць да душы – браць да сэрца*, граматычнай формай кампанентаў: *з глузду з’ехаць – з глуздоў з’ехаць*, структурай: *браць да галавы – браць у галаву*, націскам: *калом стаяць – колам стаяць*.

У адрозненне ад слоў, фразеалагізмы запазычваюцца толькі з роднасных моў. Запазычаныя фразеалагізмы маюць тую граматычную структуру і кампанентны склад, што і ў мове-крыніцы. У беларускай фразеалогіі ёсць запазычанні з царкоўнаславянскай (*альфа і амега, блудны сын*), рускай (*хадзіць на задніх лапках, ні вашым ні нашым*), польскай (*даць дыхту, збіваць з тропу*) і ўкраінскай (*даць гарбуз, збівацца з панталыку*) моў.

Калькі – гэта копіі іншамоўных выказаў, кампаненты якіх перакладаюцца сэнсавымі адпаведнікамі: *рабіць з мужі слана, праваліцца скрозь зямлю* (калькі з грэчаскай мовы), *залатая сярэдзіна, ва векі вякоў* (калькі з лацінскай мовы), *бура ў шклянцы вады, купляць ката ў мяшку* (калькі з французскай мовы).

Вызначыць паходжанне фраземы дапаможа «Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў» [32].

Унутраная форма фразеалагізма – гэта яго першапачатковае значэнне, якое выцякае з сумы рэальных значэнняў слоў-кампанентаў. Унутраная форма ў адных фразеалагізмах празрыстая і зразумелая ўсім носьбітам мовы. Іншыя адзінкі валодаюць зацёмненай унутранай формай, і раскрыць яе могуць толькі спецыялісты.

Выразная ўнутраная форма звычайна ёсць у тых фразем, якія маюць у сучаснай беларускай мове адпаведнікі сярод свабодных спалучэнняў слоў: *вастрыць зубы, рукі чэшуцца*.

Для выяўлення ўнутранай формы фразеалагізмаў трэба звяртацца да этымалагічнага слоўніка, навуковых прац па фразеалогіі, нярэдка ўнутраная форма фразем разглядаецца ў навуковых і навукова-папулярных выданнях [4; 11; 13; 16].

Практыкаванні

1. *Вызначце тып фразеалагізма паводле семантычнай злітнасці кампанентаў.*

Абое рабое, на сёмым небе, сабаку з'еў, трымаць камень за пазухай, паклаўшы руку на сэрца, у свіныя галасы, бібікі біць, сесці макама, віляць хвостом, гады ў рады, куку ў руку, хадзіць на задніх лапках, збіваць з панталыку, вадзіць за нос, даць дыхту.

2. *Карыстаючыся «Этымалагічным слоўнікам фразеалагізмаў» [32], высветліце крыніцу паходжання фразеалагізмаў і іх унутраную форму.*

Біць у хамут, за дзедам шведам, калос на гліняных нагах, вомегама вылазіць, да Абрама на піва трапіць, яблык разладу, дабры бабры, зарабіць як Заблоцкі на мыле, да трох не гавары, асядлаць Пегаса, аж у роце чорна, воўк дарогу перабег, у гарачай вадзе купаны, кануць у Лету, умыць рукі.

3. *Зрабіце разбор фразеалагізмаў.*

Ад усяго сэрца, віламі па вадзе пісана, дзясятая вада на кісялі, зубы загаворваць, іграць першую скрыпку, лахі пад пахі, паста-

віць кропкі над «і», як серада на пятніцу, на сёмым небе, пусціць чырвонага пеўня.

4. *Зрабіце разбор фразеалагізмаў, ужытых у аповесці У. Караткевіча «Дзікае паляванне караля Стаха».*

1. Варона сватаецца да Яноўскай, атрымлівае гарбуза і пасля, каб адпомсціць, пачынае выкідваць жарцікі з дзікім паляваннем. 2. Часам мне здаецца, што ўсе астатнія людзі ёсць карыкатуры на яго і патрэбны чалавек, які перарабіў бы ўсіх на яго капыл. 3. Але колькі я ні глядзеў на гэты перакрыўлены твар, я не мог заўважыць на ім нават водбліску нейкай задняй думкі. 4. А ён, відаць, дзейнічаў таксама інстынктыўна: уцякаў ва ўсе лапаткі і так хутка, што храбусценне сціхнула, а я так і не пабачыў яго. 5. Ніякія маральныя крытэрыі не дапамагалі, я калаціўся як асінавы ліст... 6. У мяне мароз пайшоў спінаю.

МАРФЕМНЫ РАЗБОР

Мэта разбору – вызначэнне структуры слова, характарыстыка яго кампанентаў-марфем з пункту гледжання сучаснай беларускай мовы.

Парадак разбору

1. Вызначыць часціну мовы, да якой адносіцца слова. Назваць: зменная / нязменная.
2. Для зменнага слова вызначыць канчатак, устанавіць граматычнае значэнне канчатка.
3. Выдзеліць аснову слова, вызначыць тып асновы – простая / складаная, вытворная / невытворная, перарывістая / неперарывістая.
4. Выдзеліць корань слова, вызначыць яго тып – свабодны / звязаны, падабраць аднакарэнныя словы, паказаць варыянты кораня.
5. Выдзеліць афіксы (прыстаўка, суфікс, постфікс, інтэрфікс). Вызначыць іх ролю ў слове – словаўтваральныя / формаўтваральныя.
6. Графічна абазначыць марфемную будову слова.
7. Назваць гістарычныя працэсы, якія адбыліся ў слове: апрошчанне / перараскладанне / ускладненне.

Узор разбору

Светлая, зялёная раница ў парку. Сустрэкаю *малога з канькамі і торбачкай* *цераз плячо* (Я. Брыль).

Сустрэкаю – дзеяслоў, асабовая форма, зменнае слова. Канчатак *-у*, абазначае адзіночны лік, 1 асобу, цяперашні час, незакончанае трыванне, абвесны лад. Аснова *сустрэкаж¹*, простая, вытворная, неперарывістая. Корань *-стра-*, звязаны, аднакарэн-

¹ У аснове цяперашняга часу гук [j] з'яўляецца нарашчэннем (параўн. з асновай інфінітыва *сустрэка-*) і не разглядаецца як асобная марфема [1, т. 1, с. 218].

ныя словы – *сустрэча*, *сустрэць*, варыянт караня –*стрэ-*. Прыстаўка *су-*, словаўтваральная, абазначае сумеснасць дзеяння. Суфікс *-к-* формаўтваральны, утварае форму незакончанага трывання дзеяслова; суфікс *-а-* словаўтваральны.

Канькамі – назоўнік, зменнае слова. Канчатак *-амі*, абазначае множны лік, творны склон. Аснова *каньк-*, простая, невытворная, непераарывістая. Карань *-каньк-*, свабодны. Гістарычны падзел на марфемы *кань-к-і*, апрошчанне.

Каментарыі

Марфемны разбор трэба пачынаць з канца слова – з вызначэння канчатка. У самую апошнюю чаргу вылучаюцца суфіксы. Пры вызначэнні структуры слова трэба арыентавацца на яго словаўтваральныя сувязі, напрыклад, пры вызначэнні суфіксаў у слове *садоўнік*, трэба ўзгадаць, што слова ўтворана ад слова *садовы*, пры дапамозе суфікса *-нік-* (суфікс мае значэнне асобы *агароднік*, *наезнік*), а слова *садовы* – ад слова *сад* пры дапамозе суфікса *-ов-* (суфікс мае значэнне прыметы *вясковы*, *лазовы*). Такім чынам, у складзе слова вылучаем два суфіксы *-оў-* і *-нік-*.

Пры марфемным разборы могуць сустракацца нулявыя марфемы – матэрыяльна не выражаныя канчаткі і, радзей, суфіксы.

Нулявыя канчатак вылучаецца ў зменных часцінах мовы ў некаторых граматычных формах:

- у назоўным склоне назоўнікаў адзіночнага ліку мужчынскага роду 2 скланення (у неадушаўлёных назоўнікаў і ў вінавальным склоне): *дывасек*□, *свет*□;
- у назоўным і вінавальным склонах назоўнікаў жаночага роду адзіночнага ліку 3 скланення: *плынь*□, *глуш*□;
- у форме роднага склону множнага ліку назоўнікаў: *грамадзян*□, *рук*□, *балот*□;
- у форме назоўнага склону мужчынскага роду адзіночнага ліку прыналежных прыметнікаў: *прадзедаў*□, *сястрын*□;
- у кароткай форме прыметнікаў мужчынскага роду: *весел*□, *молад*□;

- у назоўным склоне асабовых займеннікаў: *я*□, *ты*□, *ён*□;
- у назоўным склоне прыналежных, азначальных і пытальных займеннікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку: *мой*□, *сам*□, *чый*□;
- у назоўным і вінавальным склонах колькасных лічэбнікаў: *адзін*□, *пяць*□, *пяць*□*дзясят*□, *мільён*□;
- у дзеясловах прошлага часу мужчынскага роду адзіночнага ліку: *пайшоў*□, *запісаў*□;
- у дзеясловах загаднага ладу з асновай на зычны: *рэж*□, *сып*□, *глянь*□.

Нулявы канчатак – паказчык граматычнай формы. Не маюць канчаткаў толькі нязменныя часціны мовы – прыслоўі, нязменныя формы дзеяслова (інфінітыў і дзеепрыслоўе), нескланяльныя назоўнікі і прыметнікі, безасабова-прэдыкатыўныя словы: *падоўгу*, *думаючы*, *бегчы*, *кенгуру*, *бардо*, *прывольна*.

Нулявыя суфіксы (Ø) вызначаюцца [1; 7; 17]:

- у назоўніках, утвораных ад дзеясловаў або прыметнікаў бясуфіксным спосабам: *падзяк*Øа (ад *падзякаваць*), *палёт*Ø□ (ад *паляцець*), *ціш*Ø□ (ад *ціхі*);
- у назоўніках з падаўжэннем каранёвага зычнага, у якіх **-j-** быў асіміляваны папярэднім зычным: *вясел*Øе, *суддз*Øя,
- у адносных і прыналежных прыметніках, утвораных ад назоўнікаў і дзеясловаў: *воўч*Øы (ад *воўк*), *прахож*Øы (ад *праходзіць*);
- у парадкавых лічэбніках: *пят*Øы (ад *пяць*), *сот*Øы (ад *сто*);
- у дзеясловах прошлага часу з асновай на **б, п, г, к, х, з, с, р**: *згроб*Ø, *прыліп*Ø, *уцёк*Ø, *залез*Ø, *нёс*Ø;
- у некаторых прыслоўях: *наперад*Ø, *уміг*Ø, *наперабой*Ø, *зноў*Ø.

Падбіраючы роднасныя словы, трэба памятаць, што карань павінен перадаваць асноўнае значэнне аднакаранёвых слоў, таму, напрыклад, не з’яўляюцца аднакаранёвымі словы *граф* – *графіць*, *дамашні* – *дамскі*.

Пры марфемным разборы трэба ўлічваць, што гукавы склад марфемы і яе графічнае абазначэнне не заўсёды супадаюць. Так,

словы *студыя*, *аварыя* маюць корань *студыj-*, *аварыj-*, а ў словах *звяр'ё*, *надвор'е* ёсць суфікс *-j-*: *звяр[j]ё*, *надвор[j]е*.

Пры ўзнікненні цяжкасцей пры вызначэнні марфемнай будовы слова звяртайцеся да марфемных слоўнікаў беларускай мовы [18; 20], у якіх адзначаны і змены ў марфемным складзе слова.

Практыкаванні

1. *Выпішыце словы з нулявым канчаткам, вызначце граматычнае значэнне канчатка.*

Апранула, весяліў, высока, глыб, зноў, каменьчык, круцячы, Купалаў, матчына, мінчан, мудрасць, наступны, паважаць, пюрэ, сінеў, сядзь, успомніць, (шмат) хвоек, фае, экспедыцый.

2. *Вызначце суфіксы ў наступных словах.*

Адмоўе, бязрыб'е, бязлюдзе, Загор'е, здароўе, зелле, каменне, крылле, Купалле, надхмар'е, палоззе, прыволле, прымор'е, прыслоўе, сузор'е.

Загад, загадка, залёг, квітнеў, моладзь, маладосць, мядзведжы, нёс, празвінеў, сямёрка, сёмы, ткачышын, чалавечы, чырвань.

3. *Параўнайце сучасны і гістарычны падзел слова на марфемы. Растлумачце характар змен, якія адбыліся ў структуры слоў.*

Абавязак – аба-вяз-ак, аблічча – аб-лічч-а, авіяцыя – авіяцы-я, выгада – вы-га-да, гравюра – гравюр-а, даніна – да-н-ін-а, дварцовы – двар-ц-ов-ы, лекцыя – лекцы-я, навалачка – на-валач-к-а, ненавідзец – не-на-відз-е-ць, падчарыца – па-дч-ар-ыц-а, пажар – па-жар, панядзелак – па-нядзел-ак, празрыста – пра-зр-ыст-а, экскурсія – экскурсі-я.

4. *Зрабіце марфемны разбор слоў.*

Багацце, вяртаючыся, гучнасць, жыллё, задобрыць, здзічэлы, імчаць, настойліва, памякчэў, па-сапраўднаму, разгледжаны, сакурсніца, стварыла, тэнісістка.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ РАЗБОР

Мэта разбору – вызначыць аснову, ад якой непасрэдна ўтварылася слова, словаўтваральны фармант і спосаб словаўтварэння.

Парадак разбору

1. Назваць часціну мовы. Вызначыць лексічнае значэнне слова.
2. Вызначыць – вытворнае / невытворнае, матываванае / нематываванае.
3. Вызначыць словаўтваральную базу вытворнага слова – аснова слова, слова цалкам, спалучэнне слоў, словазлучэнне. Параўнаць будову вытворнага і ўтваральнага слова, выдзеліць ва ўтваральным слове ўтваральную аснову.
4. Выдзеліць словаўтваральны фармант.
5. Вызначыць спосаб утварэння слова. Для асобных спосабаў (марфалагічна-сінтаксічны, абрэвіяцыя) удакладніць падтып.
6. Зрабіць графічную схему ўтварэння слова.
- 7*. Узнавіць увесь словаўтваральны ланцужок.

Узор разбору

Узмор’е – назоўнік, ‘марское ўзбярэжжа’. Слова вытворнае, матываванае. Утвараецца ад слова *мора*, утваральная аснова -*мор*-. Словаўтваральныя фарманты прыстаўка *уз-* і суфікс *-j-*. Спосаб утварэння – марфемны, афіксальны, прыставачна-суфіксальны.

Узморје ← *мора*.

Малацьбіт – назоўнік, ‘той, хто малоціць’. Слова вытворнае, матываванае. Утвараецца ад слова *малацьба*, утваральная аснова -*малацьб*-. Словаўтваральны фармант суфікс *-іт*-. Спосаб утварэння – марфемны, афіксальны, суфіксальны.

Малацьбіт ← *малацьба* ← *малаціць*.

Каментарыі

Пры словаўтваральным разборы неабходна ўстанавіць, як утварылася слова з пункту гледжання сучаснай мовы. У адрозненне ад марфемнага, словаўтваральны аналіз не патрабуе паказу ўсіх марфем, з якіх складаецца слова. Неабходна вызначыць толькі ўтваральную аснову (базу) і словаўтваральны фармант, з дапамогай якога ўтварылася слова.

Трэба адрозніваць паняцці **вытворная (невыворная) аснова** і **вытворнае (невыворнае) слова**. Напрыклад, дзеяслоў *клікаць* мае вытворную аснову (суфіксы *-а-* і *-ць-*), але з’яўляецца неывтворным з пункту гледжання словаўтварэння.

Пры марфемным і словаўтваральным аналізе падзел на структурныя часткі можа не супадаць: напрыклад, пры марфемным разборы ў слове *расстанне* вылучаюцца прыстаўка *рас-* і суфікс *-нн-*. Пры словаўтваральным разборы вылучаецца толькі суфікс *-нн-*, які далучаецца да ўтваральнай асновы слова *растацца*.

Словаўтваральны аналіз праводзіцца шляхам супастаўлення двух аднакарэнных слоў, звязаных паміж сабой як утваральнае і вытворнае: *недасол* ← *недасаліць*, *бяскрайні* ← *край*.

Выворнае слова ў параўнанні з утваральным звычайна мае больш марфем і яго значэнне матывуецца значэннем утваральнай асновы. З улікам гэтага можна вызначыць, якое з двух аднакарэнных слоў трэба лічыць утваральным, а якое – утвораным ад яго. Вызначыць, як адбылося словаўтварэнне, можна і пры дапамозе глумачальнага слоўніка.

Нярэдка пры словаўтварэнні ва ўтваральнай аснове адбываюцца розныя змены: чаргаванне гукаў (*рука* – *ручны*), сцяжэнне гукаў (*ліхач* – *ліхачтва*, *беларус* – *беларускі*), выпадзенне гукаў (*косны* ад *косць*).

Найбольшую складанасць пры словаўтваральным аналізе выклікае пошук утваральнай асновы. Неабходна паставіць слова ў пачатковую форму, знайсці аднакарэннае слова, якое будзе адрознівацца мінімальнай колькасцю марфем ад вытворнага з улікам

лексічнага значэння: так, прыметнік *лесанаркавы* ўтвораны ад назоўніка *лесанарк* пры дапамозе суфікса *-ав-*.

Пры правядзенні словаўтваральнага разбору варта звяртацца да словаўтваральных слоўнікаў [17; 19].

Практыкаванні

1. Запоўніце таблицу па ўзоры.

Вытворнае слова	Утваральная аснова	Словаўтваральны фармант
Бясстрашны	страх	бяс-, -н-

Весялець, дзе-небудзь, залетась, заморскі, запуск, зашыць, ма-ра, надвечорак, падпісчык, пазыка, па-людску, пераглянуцца, прыгарад, прыямліцца, пясняр, пяты, сёлета, сустракацца, сушылка, хтосьці.

2. Падзяліце словы на групы: 1) утвораныя асноваскладаннем, 2) утвораныя словакладаннем, 3) утвораныя складанасуфіксальным спосабам, 4) утвораныя абрэвіяцыяй, 5) утвораныя суфіксальным спосабам.

Аграметзаслужба, ардэнаносны, вадакачка, ваенурач, даўным-даўно, добразычлівы, заапарк, земляроб, ільнозавод, караблекрушэнне, кінатэатр, малазнаёмы, марозаўстойлівы, мастацтвазнавец, мнагалюдна, мясцкам, педкалектыў, працаздольнасць, пяцігадовы, садаводчы, снопасушылка, школа-інтэрнат, шматпакаёвы, штогод, ярка-чырвоны.

3. Аднавіце словаўтваральны ланцужок.

Абязводжанне, абясцэніцца, асвяжыцца, жыццярадаснасць, забруджанасць, развясліцца.

4. Вызначце, якой часцінай мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы. Вызначце тып марфалагічна-сінтаксічнага словаўтварэння.

Бездань пачуццяў, **бліскучы** адказ, выступленне **вучонага**, **гаючая** вада, **другі** сорт, ехасьць **зайцам**, ісці **спяшаючыся**, **лес** рук, **любімы** настаўнік, ляцець **роем**, **мора** агню, пасеяць **яравыя**, светлае **заўтра**, сустракаць **сваіх**, **цэлае** лета.

5. Зрабіць словаўтваральны разбор выдзеленых слоў.

Мы ведаем, што малыя дзеці не **адразу** пачынаюць гаварыць. А калі пачынаюць, дык толькі таму, што ўвесь час каля сябе чуюць **гаворку**. А каб яны ні ад каго не чулі ніводнага слова, тады і не ведалі б мовы.

Ад каго ж мог **пачуць** мову першы чалавек? Значыцца, ён і не мог навучыцца. Ды каб ён цяпер нават пачуў мову, то ўсё роўна **навучыцца** б не мог, бо язык яго яшчэ не **прыстасаваны** да таго, каб гаварыць. **Праўда**, **некалькі** слоў, калі можна так назваць некаторыя іхнія гукі, яны ведалі. Напрыклад, яны **добра** ведалі слова «**га**», якое звычайна **вымаўляў важак**, калі даваў знак ісці далей ці папярэдзваў аб **небяспецы**, ці наогул хацеў звярнуць увагу сваіх сяброў на **якую-небудзь з'яву**.

Каб **перакласці** гэты гук на нашу мову, то ён **азначаў** бы разам шмат нашых слоў, напрыклад: «**Увага!** Сюдз! Збірайцеся! Глядзі! Ідзём! Сцеражыцеся! Слухайце! Стой! Пачакайце! Цішэй!» (Я. Маўр).

ЭТЫМАЛАГІЧНЫ РАЗБОР*

Мэта разбору – рэканструкцыя, аднаўленне зацмененай ці страчанай унутранай формы слова.

Парадак разбору

1. Высветліць паходжанне слова – спрадвечна беларускае / запазычанае.
2. Вызначыць значэнне слова ў сучаснай беларускай мове.
3. Вызначыць першапачатковы падзел слова на марфемы, устанавіць папярэднія роднасныя сувязі слова.
4. Выказаць меркаванні аб паходжанні слова, устанавіўшы, якія назвы іншых прадметаў і іх прыкмет, звязаныя з дадзеным прадметам, ляглі ў аснову яго наймення.
5. Супаставіць меркаванні з дадзенымі этымалагічнага слоўніка, заканспектаваць артыкул.
6. Зрабіць марфемны і словаўтваральны аналіз слова з пункту гледжання сучаснай беларускай мовы
7. Супаставіць сучаснае і першапачатковае чляненне слова, выявіць гістарычныя змены, што ў ім адбыліся: апрошчанне, перараскладанне, ускладненне і г. д.

Узор разбору

Довад – спрадвечна беларускае слова, ‘думка, меркаванне, факт, якія сведчаць пра што-небудзь, даказваюць што-небудзь; доказ’. Гіст. *до-вад*, роднаснае слова *весці*. Утворана ад слова *вадзіць*. У сучаснай беларускай мове: *довад* □ □ ← *даводзіць*. Апрошчанне.

Дэфініцыя – запазычанае слова, ‘кароткае азначэнне асноўнага зместу якога-небудзь паняцця, якое ўлічвае ўсе істотныя прыметы прадмета, з’явы’. Гіст. *de-finire*, ад лацінскага кораня *finis* – канец, роднасныя словы *фініш*, *фінал*. У сучаснай беларускай мове *дэфініцыя*, невытворнае. Апрошчанне.

Каментарыі

Этымалагічны разбор песна звязаны з марфемным і словаўтваральным, аднак вырашае свае спецыфічныя задачы. Ён раскрывае першапачатковую марфемную будову і словаўтваральную структуру слова, дазваляе зразумець яго ўнутраную форму – зыходнае значэнне. Пад унутранай формай звычайна разумеецца матывацыйная прыкмета, на базе якой сфарміравалася гэтае значэнне: *урок* – ад *ректи* ‘казаць’, *гасцінец* – ад *госць* ‘купец’, *стала* – ад *стол*. Некаторыя словы і сёння захоўваюць унутраную форму: напрыклад, назвы грыбоў *рыжык*, *лісічка*, *баравік* і інш. Большасць слоў мае цьмяную ўнутраную форму, аднак нярэдка этымалагічны аналіз дазваляе ажывіць вобраз, які сцёрся ад доўгага ўжывання і перастаў уздзеінічаць на карыстальніка мовай.

Як правіла, пры этымалагічным разборы аналізуюцца словы, нематываваныя з пункту гледжання сучасных словаўтваральных працэсаў. Ступень дакладнасці этымалагічнага разбору можа быць рознай, таму што для многіх слоў унутраная форма з’яўляецца гіпатэтычнай.

Этымалагічны разбор мае важнае значэнне і для засваення нормаў арфаграфіі: напрыклад, напісанне слова *сшытак* будзе лягчэй запомніць, калі ўлічыць, што паходжанне слова звязана з дзеясловам *шыць*, а правапіс літары *э* ў слове *абрэвіяцыя* можна звязаць з лацінскім *brevis* – кароткі.

Этымалагічны разбор трэба выконваць толькі з дапамогай слоўнікаў. Гістарычны падзел на марфемы многіх беларускіх слоў можна знайсці ў марфемным слоўніку. Паходжанне спрадвечна беларускіх слоў і многіх запазычаных падаецца ў этымалагічных слоўніках [42], толькі запазычаных – у слоўніках іншамойных слоў [22]. Для ўстанаўлення ўнутранай формы слоў можна рэкамендаваць і такія спецыялізаваныя слоўнікі, як «Словарь латинских дериватов в языках восточных и западных славян», навукова-папулярныя працы лінгвістаў [15; 40].

Практыкаванні

1. Карыстаючыся марфемным слоўнікам беларускай мовы [18; 20], вызначыце, якой марфемай у словах з'яўляецца частка **пад-**. Адзначце словы, у якіх адбылося апрошчанне асновы слова. Вызначце ўнутраную форму гэтых слоў.

Падаконнік, падвал, падвід, падгор'е, падзол, падкова, падлога, падпольшчык, падтэкст, падручнік.

2. Устанавіце на ўнутранай форме слоў, якая прыкмета абазначаных імі прадметаў лягла ў аснову наймення.

Абед, авадзень, адшчапенец, быліна, ваявода, ведзьма, вьял-можа, дарэчы, датла, жыта, задача, закадычны, знахар, капыт, карыта, кладоўка, ледзянец, навальніца, падаплёка, плошча.

3. Выдзеліце агульны кампанент у запазычаных словах, суаднясіце словы з лацінскімі каранямі.

1) крэдыт, крэда, акрэдытыў, дыскрэдытаваць; 2) курорт, куратар, акуратны, пракурор; 3) курс, кур'ер, курсор, конкурс, экскурсія; 4) дыктант, дыктафон, дыкцыя, эдыкт, вердыкт; 5) лекцыя, калекцыя, калектыў, калегія, легенда, селекцыя; 6) наватар, навела, інавацыя; 7) ардынарны, ордар, ордэн, каардынацыя, субардынацыя; 8) па, пасаж, пасажыр, пашпарт; 9) імпарт, партфель, партсігар, парцье, дэпартацыя, партупея, транспарт; 10) прас, прэс, кампрэс, экспрэс, рэпрэсія, дэпрэсія.

Лацінскія карані: *novus* – новы, *lego* – збіраць, чытаць, *credo* – верыць, *præto* – давіць, сціскаць, *curro* – бегчы, *passus* – крок, двайны крок, *dico* – гаварыць, называць, *ordo* – парадак, рад, *porto* – насіць, *curo* – клапаціцца, лячыць.

4. Зрабіце этымалагічны разбор слоў.

Ашаламіць, веласіпед, вінегрэт, дубец, дэздарант, заўтра, ільгота, імяніны, касманаўт, кашалёк, крыло, навальніца, падаплёка, рэклама, рэферат.

МАРФАЛАГІЧНЫ РАЗБОР

Мэта разбору – апісанне слова як часціны мовы, высвятленне граматычных катэгорый слова. Парадак разбору не з’яўляецца адвольным, ён адлюстроўвае лагічныя (прычынна-выніковыя) сувязі паміж граматычнымі прыметамі часціны мовы.

Марфалагічны разбор назоўніка

Парадак разбору

1. Назваць часціну мовы.
2. Запісаць слова ў пачатковай форме (назоўны склон, адзіночны лік).
3. Адзначыць, да якой лексіка-семантычнай групы адносіцца слова: назва канкрэтнага прадмета, асобы, жывёлы ці птушкі, з’явы прыроды, грамадскай з’явы, абстрактна-разумовага паняцця, рэчыва, стану, апрадмечанага дзеяння, апрадмечанай якасці, уласцівасці і інш.
4. Адзначыць лексіка-граматычную катэгорыю назоўніка:
 - 4.1 канкрэтны / абстрактны,
 - 4.2 агульны / уласны,
 - 4.3 адушаўлены / неадушаўлены,
 - 4.4 асабовы / неасабовы,
 - 4.5 зборны / рэчыўны / адзінкавы.
5. Вызначыць граматычныя катэгорыі назоўніка:
 - 5.1 род: мужчынскі / жаночы / ніякі / агульны / не мае роду,
 - 5.2 лік: адзіночны / множны / ужываецца толькі ў адзіночным / толькі ў множным ліку,
 - 5.3 склон, назваць значэнне склону.
6. Вызначыць тып асновы: на цвёрды / мяккі / зацвярдзелы / заднеязычны зычны.
7. Назваць, да якога скланення адносіцца назоўнік: 1 / 2 / 3 / рознаскланяльны / нескланяльны.
8. Вызначыць спосаб утварэння назоўніка.
9. Назваць сінтаксічную функцыю ў сказе.

Узор разбору

Дняпро цячэ між высокіх берагоў спакойна і ўпэўнена, вымываючы з-пад адхонаў пясок, адкрываючы часам для вачэй чалавечых тое, што сам жа раней схаваў ад іх... (У. Караткевіч).

Дняпро – 1) назоўнік, 2) пачатковая форма – *Дняпро*, 3) назва ракі, 4) канкрэтны, уласны, неадушаўлёны, 5) мужчынскі род, адзіночналікавы, назоўны склон, абазначае суб'ект дзеяння, 6) аснова на зацвярдзелы, 7) адносіцца да 2 скланення, 8) невытворны, 9) у сказе выконвае функцыю дзейніка.

(Між) **берагоў** – назоўнік, пачатковая форма – *бераг*, абазначае аб'ект ландшафту; канкрэтны, агульны, неадушаўлёны; мужчынскі род, множны лік, родны склон, абазначае месца дзеяння; аснова на заднеязычны, 2 скланенне; невытворны; у сказе выконвае функцыю акалічнасці.

Пясок – назоўнік, пачатковая форма – *пясок*, абазначае рэчыва; канкрэтны, агульны, неадушаўлёны, рэчыўны; мужчынскі род, адзіночналікавы, вінавальны склон, абазначае прамы аб'ект; аснова на заднеязычны, 2 скланенне; невытворны; у сказе выконвае функцыю дапаўнення.

Каментарыі

Марфалагічны разбор назоўніка, як правіла, не выклікае вялікіх складанасцей. Некаторых тлумачэнняў патрабуе разбор уласных і адушаўлёных / неадушаўлёных назоўнікаў.

Складаныя ўласныя назвы разбіраюцца як адно слова: напрыклад, *Вялікая Мядзведзіца* (індывідуальная назва сузор'я, канкрэтны, уласны, неадушаўлёны, жаночы род, адзіночналікавы; назоўнік адносіцца да 1 скланення, прыметнік – да цвёрдага (зацвярдзелага) тыпу скланення).

Пры вызначэнні граматычнай катэгорыі неадушаўлёнасці / адушаўлёнасці трэба памятаць, што гэтыя паняцці і паняцці жывое / нежывое не заўсёды супадаюць. Таму пры размежаванні адушаўлёных і неадушаўлёных назоўнікаў трэба кіравацца граматычнымі прыметамі, якія можна выразіць формулай: родны склон

множнага ліку адушаўлёных назоўнікаў = вінавальны склон множнага ліку; родны склон множнага ліку неадушаўлёных назоўнікаў ≠ вінавальны склон множнага ліку.

Пераход іншых часцін мовы – прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў, дзеясловаў (дзеепрыметнікаў), прыслоўяў, службовых часцін мовы, выклічнікаў – у назоўнікі называецца субстантывацыяй. Пры субстантывацыі іншыя часціны мовы набываюць значэнне прадметнасці, аднак ім уласцівыя далёка не ўсе граматычныя прыметы назоўніка: напрыклад, субстантываваныя прыметнікі і дзеепрыметнікі не ўваходзяць у сістэму назоўнікавага скланення, прыслоўі, службовыя часціны мовы, выклічнікі застаюцца нескланяльнымі.

Практыкаванні

1. *Прачытайце тэкст. Назавіце лексіка-граматычныя разрады выдзеленых назоўнікаў. Вызначце значэнне склонаў гэтых назоўнікаў.*

За маладым **хвойнікам** – а тут быў канец усіх загонаў – усюды высіліся «бароды» – не кранутыя сярпом каліў трыццаць **жыта**, зверху, каля **каласоў**, перавязаныя чырвонаю стужкаю. Апошнюю «бароду» пазаўчора завівалі (а гэта значыць спраўлялі першыя альбо малыя **дажынкi**) на Гарбацэвічавым загоне: амаль паўвёскі прыходзіла адрабляць яму за зімовыя і вясновыя **пазыкі**, якраз каля Гарбацэвічавай «бароды», між **сцяблін** якой **Вікця** клала **хлеб** і **соль**, дзяўчаты, спяваючы, плялі вянок з каласоў і палявых **кветак** і пасля пачапілі яго на галаву «**багіні**». За яе сёлета абралі **Вольгу Чорную** – тая хораша вылюднела за апошні **год**. Жней на чале з «багіняю», несучы апошні дажынкавы сноп, у сярэдзіну якога паклалі зрэзаную «бароду», з **песнямі** ішлі да Гарбацэвіча, і той, з паклонам узяўшы сноп і з **павагай** аднёсшы яго ў клець, паклікаў у хату і частаваў усіх жней. Яны ж, **Нямкевічы**, «бароду» і сёлета пакінулі на **полі**, для **птушак** – якраз тыя, як

кажуць старыя *людзі*, прынеслі чалавеку першае *зерне*... (Г. Далідовіч).

2. Утварыце і запішыце словазлучэнні. Падкрэсліце адушаўлёныя назоўнікі.

Бачыць (бактэрыі, ласяняты, хмызнякі), даглядаць (бацькі, палі, цяляты), сустракаць (натоўпы, госці, русалкі), слухаць (салаўі, конікі, казкі), любіць (кнігі, дзеці, студэнцтва), вартаваць (статкі, сады, коні), разводзіць (лічынкі, яблыні, кураняты), есці (шчупакі, суніцы, хлеб).

3. Выпішыце са сказаў А. Васілевіч назоўнікі, утвораныя шляхам субстантывацыі, вызначце іх граматычныя катэгорыі.

1. Пад вечар, на захадзе сонца, ідзе вёска – ад старога да малага – у поле славіць Юр’я. 2. У Корбутавых «чыстая хата» прасторная і светлая. 3. Маці і Саша не паспяваюць адказваць на ўсе гэтыя «а што» і «а ці.. ». 4. І гэта «нічога» вымаўлена было так горка і пакутліва, што пакінулі жаць і Саша з Нінай. 5. Ганька здагадваецца, што гэта сестрыно «Ну і што?» не адносіцца ні да яе грыбоў, ні да сабакі, якога так напалохалася Корбутава Анютка. 6. Ганька чуе гэту гутарку дарослых, і сэрца яе раптам захлынаецца ад жалю, ад слёз. 7. Старэйшыя па ўтаптанай цераз Кляпчанскае балота сцежцы ідуць першымі. 8. Сват – у яго на бліскучай камізэльцы белы вышываны ручнік – вядзе маладога ў хату да маладой. 9. У дзядзькі Мікалая з гэтым лікбезам дык зусім не засталася ў хаце «нявучаных»: пайшлі яшчэ і Ціма з Волькай-кулачкай вучыцца. 10. «Устрымлівацца» пасля ўсіх гэтых «за» і «супраць» больш ужо ніхто не адважваўся.

4. Зрабіце марфалагічны разбор назоўнікаў.

У лясах пачыналася Беларусь. Усё даваў лес: дрэва для хат, лучыну для цёмнай ночы, драўнінны вугаль, смалу, шкіпінар, кару, мох, грыбы, ягады, арэхі. А яшчэ даваў цішыню, птушыную песню, пах веснавой кветкі, закаханы рык аленя, мудрую мітусню мурашоў, танец матылькоў і сонечных промняў, празрыстасць і

сіняву буркатлівых крыніц. А яшчэ даваў прытулак для пакрыўджаных і няскораных, для змагароў і мсціўцаў (Л. Дайнека).

Марфалагічны разбор прыметніка

Парадак разбору

1. Назваць часціну мовы.
2. Запісаць слова ў пачатковай форме (мужчынскі род, назоўны склон, адзіночны лік).
3. Адзначыць, да якой лексіка-семантычнай групы адносіцца слова: абазначае знешнія якасці, уласцівасці чалавека ці жывой істоты; унутраныя якасці; прыметы ў адносінах да прасторы, месца, часу, ліку, матэрыялу, дзеяння; колер; якасці, уласцівасці рэчаў; прыметы прадметаў паводле іх прызначэння; прыналежнасць пэўнай асобе або жывой істоце.
4. Вызначыць лексіка-граматычны разрад прыметніка: якасны / адносны / прыналежны.
5. Утварыць ступені параўнання (для якасных прыметнікаў): вышэйшую (простую, складаную) і найвышэйшую (простую, складаную).
6. Вызначыць форму прыметніка: поўная / кароткая.
7. Адзначыць форму ацэнкі меры і якасці.
8. Назваць, да якога назоўніка дапасуецца прыметнік.
9. Вызначыць граматычныя катэгорыі прыметнікаў: род (для прыметнікаў у форме адзіночнага ліку), лік, склон.
10. Вызначыць спосаб утварэння прыметніка.
11. Назваць сінтаксічную функцыю ў сказе.

Узор разбору

*Зноў дыхнула ў кабiну **халодным** ветрам і закалола ў шчокі **сасновай** iгліцай, паднятай з зямлі (І. Пташнікаў).*

Халодным (ветрам) – 1) прыметнік, 2) пачатковая форма – *халодны*, 3) абазначае якасць, уласцівасць рэчаў; 4) якасны, 5) утва-

рае ўсе формы ступеняў параўнання: *халаднейшы, больш халадны, найхаладнейшы, самы халадны*, 6) поўная форма, 7) –, 8, 9) дапасуецца да назоўніка *ветрам* у форме мужчынскага роду, адзіночнага ліку, творнага склону, 10) утвораны ад назоўніка *халад* суфіксальным спосабам: *халадны* ← *халад*, 11) у сказе выконвае функцыю азначэння.

Сасновай (ігліцай) – прыметнік, пачатковая форма – *сасновы*, абазначае прымету паводле прызначэння, адносны, дапасуецца да назоўніка *ігліцай* у форме жаночага роду, адзіночнага ліку, творнага склону; утвораны ад назоўніка *сасна* суфіксальным спосабам: *сасновы* ← *сасна*; у сказе выконвае функцыю азначэння.

Каментарый

Найбольшую складанасць пры разборы прыметнікаў выклікае вызначэнне іх лексіка-граматычнага разраду. Якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі маюць шэраг спецыфічных рыс, якія дазваляюць іх адрозніць. Нярэдка вызначыць разрад прыметніка магчыма толькі па адной-дзвюх прыметах: напрыклад, прыметнік *жанаты* адносіцца да якасных, таму што мае форму ацэнкі – *жанаценькі* і можа ўступаць у антанімічныя адносіны: *жанаты* – *халасты*.

Трэба памятаць, што прыметнікі могуць пераходзіць з аднаго разраду ў другі, калі набываюць пераноснае значэнне: *жалезны дах* (адносны – *дах з жалеза*), *жалезны характар* (якасны). Таму самай галоўнай падставай для вызначэння разраду прыметніка з’яўляецца яго лексічнае значэнне.

Адзначым, што далёка не ўсе прыметнікі могуць скланяцца: так, у беларускай мове ёсць невялікая група нескланяльных прыметнікаў, запазычаных паводле паходжання: *хакі, бардо, індыга, нета, брута, дэкальтэ, максімум, мінімум*. Не скланяюцца і кароткія формы якасных прыметнікаў.

Марфалагічна-сінтаксічны спосаб утварэння прыметнікаў (ад’ектывацыя) – гэта пераход дзеепрыметнікаў у прыметнікі: *кі-*

пучае жыццё, гаючая вада, бягучы дзень, плакучая вярба. Пры гэтым дзеепрыметнікі трацяць дзеяслоўныя катэгорыі, а значэнне прыметы набывае сталы характар.

✍ Практыкаванні

1. Зрабіце марфалагічны разбор прыметнікаў.

Засунуўшы сякеру за пояс, Янка падаўся з двара. Ішоў пад сонечнай ласкаю, як кажуць, купаючыся ў зеляноце – светла, яшчэ з жаўтаватым адценнем высвечваліся бярозы, блізкі малады хвойнік, цешылі вока шаўкавістыя паплавы і Гарбацэвічава аселіца і аж выпівалі зрок густой, аж да сіняга водбліску, зелянотай жытнёвыя загоны. Як было відаць на Гарбацэвічавай сядзібе, ужо адцвіталі вішні, на іх шмат дзе замест белых кветак былі рудаватыя зморшчыкі, і пырснулі бела-чырвона-фіялетавыя бутоны на яблынях (Г. Далідовіч).

Марфалагічны разбор лічэбніка

Парадак разбору

1. Назваць часціну мовы.
2. Запісаць слова ў пачатковай форме (назоўны склон).
3. Вызначыць:
 - 3.1 лексіка-граматычны разрад: колькасны (уласна колькасны / дробавы / зборны) / парадкавы;
 - 3.2 структурны разрад: просты / складаны / састаўны.
4. Вызначыць граматычныя катэгорыі лічэбнікаў:
 - 4.1 для колькасных – склон (для асобных вызначыць род і лік);
 - 4.2 для парадкавых – род, лік, склон.
5. Вызначыць від сувязі паміж лічэбнікам і назоўнікам.
6. Назваць сінтаксічную функцыю ў сказе.

Узор разбору

Пад восень 1648 года паўстала дзесяць дзясятых тэрыторыі Беларусі (У. Караткевіч).

Тысяча шэсцьсот сорок восьмага (года) – 1) лічэбнік, 2) пачатковая форма – *тысяча шэсцьсот сорок восьмы*, 3) парадкавы, састаўны, 4) мужчынскі род, адзіночны лік, родны склон, 5) дапасуецца да назоўніка *года*, 6) у сказе колькасна-іменнае словазлучэнне выконвае функцыю азначэння.

Дзевяць дзясятых – лічэбнік, пачатковая форма – *дзевяць дзясятых*, колькасны, дробавы, састаўны; назоўны склон, кіруе назоўнікам *тэрыторыі*, у сказе ў складзе колькасна-іменнага словазлучэння выконвае функцыю дзейніка.

Каментарыі

Некаторыя колькасныя лічэбнікі маюць граматычныя катэгорыі роду і ліку: лічэбнікі *адзін, адна, адно, два, дзве, абодва, абедзве, паўтара, паўтары, тысяча, мільён, мільярд* маюць катэгорыю роду, а лічэбнікі *адзін, тысяча, мільён, мільярд* змяняюцца і па ліках.

Другі складаны момант пры разборы – вызначэнне віду сувязі паміж лічэбнікам і назоўнікам. Лічэбнік разам з назоўнікам утварае непадзельнае колькасна-іменнае словазлучэнне, словы ў якім могуць звязвацца дапасаваннем і кіраваннем:

дапасуюцца	кіруюць
<ul style="list-style-type: none"> ✓ колькасныя лічэбнікі <i>адзін, два, тры, чатыры</i>; ✓ састаўныя колькасныя лічэбнікі, якія заканчваюцца на <i>адзін, два, тры, чатыры</i>; ✓ колькасныя лічэбнікі ад <i>пяці</i> і вышэй ва ўскосных склонах; ✓ зборныя лічэбнікі ў формах роднага, давальнага, творнага і меснага склонаў; 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ колькасныя лічэбнікі ад <i>пяці</i> і вышэй у назоўным склоне + назоўнік у родным склоне множнага ліку; ✓ зборныя лічэбнікі ў формах назоўнага і вінавальнага склонаў + назоўнік у родным склоне множнага ліку;

✓ парадкавыя лічэбнікі.

✓ дробавыя лічэбнікі + назоўнік у родным склоне.

Практыкаванне

1. Утварыце колькасна-іменныя словазлучэнні, вызначце від сувязі.

Двое (сябры), шэсць (вялікае акно), адна другая (зала), вучыцца ў (5 клас), чацвярым (абаронцы), два (доўгі дзень), паўтара (стагоддзе), каля 200 (год), жыць на (першы паверх), васьмёра (коні), тры (невялікі пакой), дзесяць (старонка), дзве трэція (частка), абодвума (хлопцы), да 15 (экземпляр).

2. Зрабіце марфалагічны разбор лічэбнікаў.

У пачатку XIV ст., пад час праўлення Гедыміна, будоўца мураваны замак у Крэве. Замак меў амаль квадратны план з размешчанымі па дыяганалі вежамі. Паўднёвая вежа звернута ў бок замакавага двара, паўночна-заходняя – у бок поля. Вежы мелі чатырохкутны план. Большая, паўночна-заходняя вежа, вылучалася масіўнасцю аб'ёму, мела 4 ярусы з байніцамі. Крэўскі замак паводле тыпу адносіцца да так званых інкашталяваных замкаў, прамым аналагам яму можа быць замаквы комплекс у Лідзе.

Ён будоўца ў 1323–1325 гг. з ініцыятывы князя Гедыміна на штучна насыпанай пляцоўцы вышынёю 5-6 метраў. Правільны геаметрычны план у выглядзе чатырохкутніка, блізкага да квадрата, меў плошчу каля 0,6 гектара. Мураваныя сцены таўшчынёю каля 2 метраў у аснове ўзнімаліся ў вышыню больш як на 20 метраў. Па дыяганалі ў супрацьлеглых кутах узвышаюцца 2 прастанкутныя вежы. Абедзве яны выступаюць у бок двара і супадаюць з лініямі сцен звонку (Паводле А. Лакоткі).

Марфалагічны разбор займенніка

Парадак разбору

1. Назваць часціну мовы.
2. Запісаць слова ў пачатковай форме (назоўны склон адзіночны лік; для зваротнага займенніка родны склон, адзіночы лік).
3. Вызначыць разрад займенніка:
 - 3.1 па суадносінах з іншымі часцінамі мовы: займеннікі-назоўнікі / займеннікі-прыметнікі / займеннікі-лічэбнікі;
 - 3.2 лексіка-семантычны: асабовы / зваротны / прыналежны / указальны / азначальны / пыталны / адносны / адмоўны / няпэўны.
4. Вызначыць граматычныя катэгорыі займенніка:
 - 4.1 для займеннікаў-назоўнікаў – склон (для асабовых – асоба, склон);
 - 4.2 для займеннікаў-прыметнікаў – да якога назоўніка дапасуецца і ў якіх формах: родзе, ліку, склоне.
5. Назваць сінтаксічную функцыю ў сказе.

Узор разбору

Хто на вяку задужа крыўд зазнае, – не зробіць бліжняму ніякае бяды (А. Бачыла).

Хто – 1) займеннік, 2) пачатковая форма – *хто*, 3) займеннік-назоўнік, адносны, 4) назоўны склон, 5) у сказе выконвае ролю дзейніка.

Ніякае – займеннік, пачатковая форма – *ніякі*; займеннік-прыметнік, адмоўны; дапасуецца да назоўніка *бяды* ў жаночым родзе, адзіночным ліку, родным склоне; у сказе выконвае ролю азначэння.

Каментарыі

Пры разборы займеннікаў трэба вельмі ўважліва падыходзіць да вызначэння прыналежных займеннікаў, якія выражаюць прыналежнасць 3-й асобе: у іх ролі ўжываецца форма роднага склону

асабовых займеннікаў 3-й асобы: *яго, яе, іх*. Значэнне такіх займеннікаў выяўляецца толькі ў кантэксце: *Прызнацца, размова, якая пачалася затым пад вокнамі яе хаты, не зацікавіла яе* (І. Чыгрынаў). У словазлучэнні *яе хаты* займеннік *яе* – прыналежны, у словазлучэнні *не зацікавіла яе* – асабовы.

У разрад займеннікаў могуць пераходзіць словы іншых часцін мовы (з’ява пранаміналізацыі), у першую чаргу гэта лічэбнікі *адзін* (са значэннем ‘некаторы’, ‘гэты’), *другі* (са значэннем ‘некаторы’, ‘той’, ‘іншы’), прыметнік *цэлы* (са значэннем ‘увесь’).

Займеннікі таксама нярэдка пераходзяць у іншыя часціны мовы. Пры гэтым яны набываюць значэнне іншай часціны мовы і выконваюць яе сінтаксічную функцыю:

азначальныя займеннікі <i>усё, усякі, усе, кожны, іншы, сам</i> прыналежныя займеннікі <i>наш, свой, твой, мой</i> указальныя займеннікі <i>той, гэты</i>	→ назоўнік
азначальны займеннік <i>усякі</i> адмоўны займеннік <i>нішто</i> прыналежны займеннік <i>свой</i>	→ прыметнік
зваротны займеннік <i>сабе</i> ў форме давальнага скло- ну указальны займеннік <i>гэта</i> азначальны займеннік <i>усё</i> адносныя займеннікі <i>які, колькі</i> няпэўныя заменнікі <i>штосьці (штось), нешта</i>	→ часціца
адносны займеннік <i>што</i>	→ прыслоўе

Практыкаванні

1. Вызначце разрад займеннікаў.

Кожны народ мае свой гонар. Англічанін перад усім светам горда вызначае: я – англічанін! Тое самае скажа француз, немец,

аўстрыец, рускі і іншыя прадстаўнікі другіх нацый. А мы, беларусы, не адважаемся прызнацца ў тым, што мы – беларусы. Бо на галаву беларускага народа, як вядома, многа выліта памыяў, годнасць яго прыніжана і мова яго асмяяна. У яго няма імя, няма твару (Я. Колас).

2. *Вызначце, якой часцінай мовы з’яўляюцца выдзеленыя словы.*

1. Багаты духам **той**, хто дорыць многа, убогі – хто не дорыць, а бярэ (А. Званак). 2. Кожны народ сваю думку хоць смела моваю роднай не ў сорам казаў, а ў беларуса ганьбоўна нямела – **кожны** мужычай яе называў... (А. Гурло). 3. Здаецца, недзе і гром далёка грыміць, і маланкі ўначы ў тым баку паласуюць, а дажджу **ўсё** не дачакаюцца (І. Чыгрынаў). 4. З **аднаго** боку гула мутная жаўтаватая плынь стрыя, а з **другога** – дыбіўся круты схіл невысокай гары... (І. Мележ). 5. А **іншыя** ж пабралі сабе ў надзелы няўдобицу – балоты ды пяскі, – яшчэ і цяпер не сеюць і не аруць яе – ужо трэці год зямлю там робяць (Я. Сіпакоў). 6. Дык вось **якія** слаўныя акторы былі ў нашым палку (М. Лынькоў). 7. **Цэлы** дзень яна праляжала з шырока расплюшчанымі вачыма (К. Чорны). 8. Там страшна, бо там пуста. Там цяпер прытаіўся нехта **другі**, няласкавы і варожы (Я. Колас). 9. **Свайх** Дункан адрозніваў ад чужых (В. Вольскі). 10. **Усё** перамешана з тугою і смагаю, з потам і слязьмі, з адчаем і – са святой чалавечай надзеяй (Я. Скрыган).

3. *Зрабіце марфалагічны разбор займеннікаў.*

1. Хто мову сваю ганіць – матчын дар, не прынясе карысці ён народу, бо па жыцці, як люты янычар, ён коціцца – ні племя і не роду (А. Грачанікаў). 2. Што значым мы самі па сабе?.. Семя знаходзіць сябе ў сяўбе. У гэтым полі, гэтым жыцці мы павінны прарасці. У гэтым полі, гэтым жыцці мы павінны сябе знайсці. А па вясне, а па сяўбе мы ўжо не самі па сабе (А. Вярцінскі). 3. І слушаць іх павыходзіў багата хто з вёскі (І. Чыгрынаў). 4. І ніадкуль ніхто нам нічога не адказаў, нічым не сучешыў, не абнадзеіў

(А. Васілевіч). 5. Махорка ішоў пасярод дарогі, па самым пяску, – Алёша, ідучы ззаду, лучаў нагамі ў яго сляды – і то апускаў ніжэй, то падымаў угару рукі (І. Пташнікаў). 6. Кожны раз лявей і ніжэй вежаў нешта шырока налівалася чырвоным святлом: Нёман, які пасля весняга разліву яшчэ не зусім увайшоў у берагі (У. Караткевіч). 7. Пракоп Ціпак прачнуўся ў той дзень завельмі рана – усю ноч яму чамусьці дрэнна спалася (Я. Сіпакоў). 8. Адно памятаў, як зароў ён, скокнуўшы з хвой, на ўсё сваё мядзведжае горла (М. Лынькоў).

Марфалагічны разбор дзеяслова і дзеяслоўных формаў

Парадак разбору дзеяслова

1. Назваць часціну мовы.
2. Запісаць слова ў пачатковай форме (інфінітыў).
3. Вызначыць лексіка-семантычную групу дзеясловаў: фізічнае дзеянне, перамяшчэнне ў прасторы, мова ці думка, успрыняцце, адносіны асобы, стан, змена прыметы ці стану і інш.
4. Назваць асновы дзеяслова: інфінітыва або прошлага часу / цяперашняга або будучага простага часу; калі аснова інфінітыва і прошлага часу не супадае, назваць аснову прошлага часу.
5. Вызначыць:
 - 5.1 пераходны / непераходны,
 - 5.2 зваротны / незваротны,
 - 5.3 стан: залежны / незалежны,
 - 5.4 трыванне: закончанае / незакончанае, *утварыць суадносную трывальную пару,
 - 5.5 лад: абвесны / загадны / умоўны, *адзначыць прамое / пераноснае ўжыванне формы ладу,
 - 5.6 час: цяперашні / прошлы / будучы, *адзначыць прамое / пераноснае ўжыванне формы часу,
 - 5.7 асабовы / безасабовы,
 - 5.8 асоба (для дзеясловаў абвеснага ладу цяперашняга і будучага часу),
 - 5.9 лік: адзіночны / множны,

- 5.10 спражэнне: 1 / 2 / рознаспрагальны / нетэматычны,
 5.11 род (для дзеясловаў прошлага часу): мужчынскі / жаночы / ніякі.
6. Вызначыць спосаб утварэння дзеяслова.
 7. Назваць сінтаксічную функцыю ў сказе.
 8. Утварыць дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі.

Парадак разбору інфінітыва

1. Назваць часціну мовы.
2. Назваць асновы дзеяслова.
3. Вызначыць:
 - 3.1 пераходны / непераходны,
 - 3.2 зваротны / незваротны,
 - 3.3 стан: залежны / незалежны,
 - 3.4 трыванне: закончанае / незакончанае, *утварыць трывальную пару,
4. Назваць сінтаксічную функцыю ў сказе.

Узор разбору

На паўторнае жыццё не пакінуць перавучацца нікога (П. Макаль).

Пакінуць – 1) дзеяслоў, 2) пачатковая форма – *пакінуць*, 3) абзначае стан, 4) аснова інфінітыва *пакіну-*, цяперашняга часу *пакін-*, 5) пераходны, незваротны, незалежны стан, закончанае трыванне, трывальная пара *пакідаць* утвараецца суфіксальным спосабам, абвесны лад, будучы час, асабовы, 3-я асоба, ужываецца ў абагульнена-асабовым значэнні, множны лік, 1 спражэнне, 6) утварылася ад дзеяслова *кінуць* прыставачным спосабам: *пакінуць* ← *кінуць*, 7) у сказе выконвае функцыю выказніка, 8) дзеепрыметнік – *пакінуты*, дзеепрыслоўе – *пакінуўшы*.

Перавучацца – дзеяслоў, ужываецца ў форме інфінітыва, аснова інфінітыва – *перавучва-...-ца*, аснова цяперашняга часу – *перавучваў-...-ца*; непераходны, зваротны, незалежны стан, незакон-

чанае трыванне, трывальная пара ўтвараецца ад дзеяслова *перавучыцца* суфіксальным спосабам; у сказе выконвае функцыю акалічнасці мэты.

Парадак разбору дзеепрыметніка

1. Назваць форму дзеяслова.
2. Запісаць слова ў пачатковай форме (назоўны склон, адзіночны лік, мужчынскі род).
3. Вызначыць:
 - 3.1 трыванне: закончанае / незакончанае,
 - 3.2 стан: залежны / незалежны,
 - 3.3 час: цяперашні / прошлы,
 - 3.4 род (для дзеепрыметнікаў адзіночнага ліку): мужчынскі / жаночы / ніякі,
 - 3.5 лік: адзіночны / множны,
 - 3.6 склон (для поўных дзеепрыметнікаў).
4. Вызначыць спосаб формаўтварэння дзеепрыметніка.
5. Назваць сінтаксічную функцыю ў сказе.

Парадак разбору дзеепрыслоўя

1. Назваць форму дзеяслова.
2. Вызначыць:
 - 2.1 трыванне: закончанае / незакончанае,
 - 2.2 зваротнае / незваротнае,
 - 2.3 пераходнае / непераходнае.
3. Вызначыць спосаб формаўтварэння дзеепрыслоўя.
4. Назваць сінтаксічную функцыю ў сказе.

Узор разбору

У полі, то набіраючы моцы, то ападаючы, лапатаў і шастаў вецер, неба было сівое, ні хмар на ім, ні прагалін – адна суцэльная, скупа прасветленая смуга (М. Стральцоў).

Прасветленая (смуга) – неспрагальная, зменная форма дзеяслова дзеепрыметнік; пачатковая форма – *прасветлены*; законча-

нае трыванне, залежны стан, прошлы час, жаночы род, адзіночны лік, назоўны склон; утвораны ад асновы інфінітыва дзеяслова *прасвятліць* пры дапамозе суфікса *-ен-*; у сказе выконвае функцыю азначэння.

Набіраючы – неспрагальная нязменная форма дзеяслова дзе-спрыслоўе; незакончанае трыванне, незваротнае, пераходнае; утворана ад асновы цяперашняга часу дзеяслова *набіраюць* пры дапамозе суфікса *-ючы-*; у сказе выконвае функцыю акалічнасці спосабу дзеяння.

Ападаючы – неспрагальная нязменная форма дзеяслова дзе-спрыслоўе; незакончанае трыванне, незваротнае, непераходнае; утворана ад асновы цяперашняга часу дзеяслова *ападаюць* пры дапамозе суфікса *-ючы-*; у сказе выконвае функцыю акалічнасці спосабу дзеяння.

Каментарыі

Дзеяслоў – найбольш складаная частка мовы. Гэта абумоўлена і вялікай колькасцю граматычных прымет, уласцівых дзеяслову як частцы мовы, і шматзначнасцю формаў дзеяслова.

Першая цяжкасць, якая ўзнікае пры разборы, – вызначэнне катэгорыі стану дзеяслова. Дзеясловамі залежнага стану могуць быць толькі зваротныя дзеясловы. Пры вызначэнні стану гэтых дзеясловаў можна выкарыстаць наступную табліцу.

Зваротныя дзеясловы

<i>незалежнага стану</i>	
дзеяслоў не ўжываецца без постфікса <i>-ся</i>	<i>баяцца, усміхацца, кусціцца</i>
безасабовы дзеяслоў	<i>спіцца, нездаровіцца</i>
дзеяслоў утвораны ад непераходных дзеясловаў	<i>сінецца, дыміцца, стукацца</i>

залежнага стану

дзеяслоў утвораны ад пераходных	<i>чытаецца (мною), аперацыя</i>
---------------------------------	----------------------------------

дзеясловаў, калі пры ім ёсць або ўяў-*праводзілася (хірургам)*
ляецца творны дзейнага прадмета

Трэба адрозніваць творны дзейнага прадмета ад творнага сродку. Пры творным дзейнага прадмета суб'ект – стваральнік дзеяння – выступае дапаўненнем у творным склоне. Сказ можна перабудаваць, паставіўшы суб'ект дзеяння ў назоўны склон і адказаўшы на пытанне – *хто ці што выконвае дзеянне?: я чытаю кнігу, аперацыю праводзіць хірург*. Пры творным сродку сказ можна перабудаваць і адказаць на пытанне – з дапамогай чаго выконваецца дзеянне: *рэзалюцыі пісаліся алоўкамі – рэзалюцыі пісаліся з дапамогай алоўкаў*.

Цяжкасці выклікае і ўтварэнне суадносных трывальных пар дзеяслова. Трэба памятаць, што дзеяслоўныя трывальныя пары адрозніваюцца толькі граматычным, а не лексічным значэннем: так, трывальнай парай будзе *чытаць – прачытаць*, а не *чытаць – перачытаць*, *мыць – памыць*, а не *мыць – змыць*.

Шмат памылак дапускаецца пры вызначэнні спражэння дзеяслова. Першае, што трэба зрабіць, гэта высветліць трыванне дзеяслова: дзеясловы незакончага трывання спрагаюцца ў цяперашнім часе, дзеясловы закончага трывання – у будучым простым. Спражэнне аднакарэнных дзеясловаў, што маюць рознае трыванне, не супадае: дзеяслоў *абagnaць* (закончанае трыванне) адносіцца да II спражэння, а дзеяслоў *абганяць* (незакончанае трыванне) – да I спражэння.

У марфалагічны разбор дзеяслова ўключаецца ўтварэнне формаў дзеяслова – дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў. Трэба дакладна ведаць, ад якіх асноў утвараюцца формы дзеяслова: ад асновы *інфінітыва* – дзеепрыметнікі *прошлага часу* і дзеепрыслоўі *закончага трывання*: *памыць – памыты, памыўшы*; ад асновы *цяперашняга часу* – дзеепрыметнікі *цяперашняга часу* і дзеепрыслоўі *незакончага трывання*: *хваляе – хваляючыя (радкі), хваляючы*.

У беларускай мове ўтварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў мае цэлы шэраг асаблівасцей. Для правільнага ўтварэння дзеепрыметнікаў можна карыстацца наступным алгарытмам:

- 1) вызначыць: зваротны ці незваротны дзеяслоў (ад **зваротных** дзеясловаў дзеепрыметнікі не ўтвараюцца);
- 2) вызначыць **трыванне** дзеяслова;
- 3) ад дзеясловаў незакончанага трывання ўтвараюцца дзеепрыметнікі **цяперашняга** часу (малаўжывальныя ў беларускай мове)
 - а) **незалежнага** стану пры дапамозе суфіксаў -уч- (-юч-), -ач- (-яч-);
 - б) **залежнага** стану пры дапамозе суфіксаў -ом- (-ем-), -ім- (-ым-);
- 4) у дзеясловаў **закончага** трывання вызначыць **пераходнасць**;
- 5) дзеепрыметнікі **прошлага** часу **залежнага** стану ўтвараюцца ад пераходных дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў -н-, -ан-, -ен-, -т-;
 - б) дзеепрыметнікі **прошлага** часу **незалежнага** стану ўтвараюцца
 - а) ад непераходных дзеясловаў пры дапамозе суфікса -л-;
 - б) ад пераходных і непераходных дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў -ш-, -ўш- (малаўжывальныя ў беларускай мове).

Практыкаванні

1. Вызначце стан выдзеленых дзеясловаў.

На выставе «Песняры зямлі беларускай», прысвечанай 100-годдзю з дня нараджэння Якуба Коласа і Янкі Купалы (1982), **экспанаваліся** графічныя творы Алены Лось з серыі «Ляўкі» паводле ляўкоўскіх вершаў Я. Купалы. Гэтыя працы папоўнілі нацыянальную скарбніцу выяўленчага мастацтва нашай краіны (**знаходзяцца** ў фондах Нацыянальнага мастацкага музея Беларусі).

Да Купалавых вершаў А. Лось **звярнулася** не выпадкова. Яе графіка сугучная з народнай паэтыкай твораў песняра, з красамоўнымі эпітэтамі, багаццем «музыкай», нацыянальным каларытам. У вершах «Лён», «Алеся», «Вечарына» гучаць асноўныя тэмы жыцця: каханне і мацярынства, сумленая праца і мэтанакіра-

ванасць, святло і весялосць народнага свята. У серыі «Ляўкі» падзеі **падаюцца** як канкрэтныя з’явы, эцюды ці замалёўкі.

Штодзённая праца, асветленая ўзнёслым пачуццём кахання, **апываецца** мастачкай у аркушы «Лён». Тут паступова **разгортаюцца** падзеі ўсяго верша. Трапяткое пачуццё паміж дзяўчынай і юнаком – дамінантнае, ім аб’яднаны ўвесь твор. Яны **накіроўваюцца** адно да аднаго і **сустракаюцца** ў цэнтральнай кампазіцыі. Іх твары пададзены буйным планам. У гэтых абагульненых тыпах працаўнікоў-сялянў праз злучаныя рукі **раскрываецца** духоўная глыбіня пачуццяў маладых (Паводле М. Карэлінай).

2. Утварыце трывальныя пары дзеясловаў, назавіце спосаб утварэння.

Казаць, адважыцца, стрымаць, сядзець, абсталяваць, заснуць, рассыпаць, пачаць, рабіць, бачыць, узыходзіць, адлюстравачь, чырванець, згарнуць, наляцець, шукаць, адшукаць, прабіцца, спаць.

3. Зрабіце марфалагічны разбор дзеясловаў, дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў.

Паглядзі на «Сакавік» Бялыніцкага-Бірулі. У ім няма ні пышных раслін і шыкоўных пабудоў, ні мудрагелістых ліній і зіхоткіх фарбаў. Звычайнае прадвесне, убачанае мастаком у адной са звычайных вясковых мясцовасцяў, якіх шмат. І напісаны гэты пейзаж няяркімі фарбамі, і назва самая звычайная – «Сакавік». За плотам стаяць шэрыя хаткі, каля іх голыя дрэвы без лісця, бурья, бруднаватыя астравочкі зямлі, цёмны, набрынялы вадою снег. Неаднаразова бачаная намі карціна, якая паўтараецца кожнай вясною!

...Сакавік, прадвесне. Ажывае зямля пасля доўгага зімовага сну, вызваляючыся ад снегу, ад кайданоў холаду, прачынаюцца дрэвы, сагрэтыя веснавымі промнямі.

Паглядзі ўважліва, як напісана палатно. Яно быццам саткана з асобных мазкоў, жывых, рухавых. Яны ўсе розныя – па велічыне, форме, па адценнях колеру, таўшчыні. Па-рознаму мастак піша мокры, цяжкі снег і зямлю, іначай напісана неба і вада ў ручаіне.

Кожны кавалачак ягонага «Сакавіка» напоўнены жыццём прыроды, яе дыханнем, яе вечнай зменлівасцю. Прырода знайшла ў асобе Бялыніцкага-Бірулі мастака, бясконца адданага ёй, цалкам закаханага ў яе, удзячнага ёй, мастака, які здолеў у сваіх пейзажах перадаць самае патаемнае, што ёсць у прыродзе (Паводле А. Таланцавай).

Марфалагічны разбор прыслоўя

Парадак разбору

1. Назваць часціну мовы.
2. Вызначыць лексіка-семантычны разрад прыслоўя: азначальныя (якасныя / колькасны / спосабу дзеяння) / акалічнасныя (месца / часу / прычыны / мэты).
3. Утварыць ступень параўнання (для якасных прыслоўяў): вышэйшую (простую, складаную) і найвышэйшую (простую, складаную).
4. Адзначыць форму суб'ектыўнай ацэнкі.
5. Вызначыць спосаб утварэння прыслоўя.
6. Вызначыць сінтаксічную функцыю ў сказе.

Узор разбору

Удзень і ўночы глуха шумелі старыя дрэвы (Л.Данейка).

Удзень – 1) прыслоўе, 2) акалічнаснае, часу, 3) – , 4) – , 5) утворана ад назоўніка *дзень* прыставачна-бяссуфіксным спосабам: *удзень* ← *дзень*, 6) у сказе выконвае ролю акалічнасці часу.

Уночы – прыслоўе, акалічнаснае, часу, утворана ад назоўніка *ноч* прыставачна-суфіксальным спосабам: *уночы* ← *ноч*, у сказе выконвае ролю акалічнасці часу.

Глуха – прыслоўе, азначальнае, якаснае, утварае ступені параўнання: *больш глуха, найбольш глуха*, утворана ад прыметніка

глухі суфіксальным спосабам: *глуха* ← *глухі*, у сказе выконвае ролю акалічнасці спосабу дзеяння.

Каментарыі

Пры разборы прыслоўяў найбольшую складанасць уяўляюць два моманты – вызначэнне разраду прыслоўя і вызначэнне спосабу словаўтварэння.

Разрад	Значэнне	Пытанне	Прыклады
<i>Азначальныя</i>			
якасныя	якасць	як?	<i>проста, мудра, радасна</i>
колькасныя	колькасць, інтэнсіўнасць, мяжа дзеяння, мера ці ступень якасці	колькі? як многа? да якой ступені?	<i>крыху, дарэшт-ты, дашчэнт-у</i>
спосабу дзеяння	як адбываецца дзеянне, якасць праз параўнанне, сумеснасць ці раздзельнасць дзеяння	якім чынам? якім спосабам?	<i>моўчкі, бягом, насцеж, віхрам, па-брацку, удвайх, паасобку</i>
<i>Акалічныя</i>			
месца	месца, дзе адбываецца дзеянне	дзе? куды? адкуль? дакуль?	<i>тут, там, блізка, высокая, данізу, наперад</i>
часу	час, калі адбываецца дзеянне	калі? з якога часу? да якога часу? як доўга?	<i>аднойчы, калісьці, давеку, спрадвеку</i>
прычыны	што паслужыла прычынай дзеяння	чаму? па якой прычыне?	<i>згарача, чамусьці, спрасонку</i>
мэты	з якой мэтай адбываецца дзеянне	з якой мэтай? для чаго? навошта?	<i>знарок, напак-каз, сумысля, наперакор</i>

Каб адрозніць якасныя прыслоўі і прыслоўі спосабу дзеяння, трэба памятаць наступнае: 1) **якасныя** прыслоўі ўтвараюцца ад якасных прыметнікаў пры дапамозе суфікс *-а-*; прыслоўі **спосабу дзеяння** ўтвараюцца ад назоўнікаў і прыметнікаў суфіксальным і прыставачна-суфіксальным спосабам; 2) **якасныя** прыслоўі ўтвараюць ступені параўнання, прыслоўі **спосабу дзеяння** – не ўтвараюць.

Адрозненне прыслоўяў прычыны і мэты выяўляецца толькі ў кантэксце: *Не ведаю чаму, аднак усё гэта, пра што раскажу, я чамусьці так добра помню, быццам бы тое, што адбывалася тады, бачыў на ўласныя вочы* (Я. Сіпакоў); *Не могуць жа яны падумаць, што мы наўмысля хаваемся ад іх* (Я. Маўр). Ставім пытанні да прыслоўяў: *памятаю* па якой прычыне – *чамусьці, хаваемся* з якой мэтай – *наўмысля*.

Паводле паходжання адрозніваюць вытворныя і невытворныя прыслоўі. Да **невытворных** адносяцца найбольш старажытныя прыслоўі: *дзе, калі, туды, там, сюды, сёлета, летась, сёння*. **Вытворныя** прыслоўі ўтвараюцца ад самастойных часцін мовы.

часціна мовы	спосаб утварэння				
	прыставачны	суфіксальны	прыставачна-суфіксальны, прыставачна-бясуфіксны	складанне	постфіксальны
назоўнік		ноччу, зімой	давеку, наўцёкі, замуж	штогод, штораз	
прыметнік		добра, знешне	дабяля, улева, збольшага, па-летняму		

лічэбнік			удвая, па-другое		
займен- нік			па-мойму, затое		
дзеяслоў			узахлёб		
пры- слоўе	невысока, замнога			калі-нікалі, дзе-нідзе, сюды-туды	дзесяці, дзе- небудзь

Некаторыя прыслоўі могуць ужывацца ў ролі іншых часцін мовы.

Прыслоўі <i>вакол, насустрач, побач, пасля, уз- доўж, абапал, наблізу</i>	→ прыназоўнік
Прыслоўі <i>ўжо, проста, роўна, чыста, тут, там, яшчэ</i>	→ часціца
Прыслоўі <i>напэўна, сапраўды, бяспрэчна, безумоўна, магчыма</i>	→ мадальныя словы

Практыкаванні

1. Вызначце, якой часцінай мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы.

1. **Навокал** дрымотна ляжыць шырокі абсяг стэпу, абліты яркім святлом высокага месяца, перасыпаецца пад нагамі неглыбокі снег (В. Быкаў). 2. **Скрозь** лапкі хвоек і галінкі сінела неба гладзь (Я. Колас). 3. Экскурсанта маюць магчымасць пачуць расказ пра жыццёвы і творчы подзвіг асветніцы, агледзець пабудаваны па яе заказе Спаскі храм, убачыць фрагменты фрэсак XII стагоддзя, адна з якіх, **верагодна**, з'яўляецца выяваю самой Ефрасінні (У. Арлоў). 4. Неба, **усяцяж** засланае бялесымі воблакамі, пазірала непрыветна і холадна і, нізка навішы над прасторамі зямлі, надавала ім пануры выгляд, накладала пячаць аднастайнай паныласці (Я. Колас). 5. **Наперадзе** дамоў ужо не было... (В. Быкаў). 6. Глуха, зусім не парушаючы цішыні ў лесе, шумелі **паабапал** дарогі

вялікія дрэвы, пераважна хвойнік, рэдка калі бярозы (І. Чыгрынаў). 7. За дарогай над альшэўнікам **уздоўж** ракі секанула бліскавіца, доўгая, як вяроўка (І. Пташнікаў). 8. І дужанка зноў пачалася, ды **яшчэ** як заўзятая!.. (Я. Маўр). 9. А з другіх бакоў, за полем, **скрозь** былі кусты, балоты, пні, а буйнога лесу ўжо не было (М. Гарэцкі). 10. Даследчыкам **яшчэ** давядзецца шукаць адказу на многія пытанні і расшыфроўваць загадкі жыццёвага лёсу і творчасці паэта (У. Казбярук).

2. Зрабіце марфалагічны разбор прыслоўяў.

З даўніх часоў людзі дапамагалі адзін аднаму выконваць розную фізічную работу, добрым словам, парадай аблягчалі пакуты, а часам нават і зусім вылечвалі хваробу. Але ў далёкім мінулым, калі ніхто не ведаў прыроды гіпнозу, уздзеяння словам на хворага чалавека, такога лекара лічылі чараўніком, асцерагаліся яго, шукалі іншыя сродкі для вылячэння. Імі паступова і сталі лекавыя расліны. Хаця спачатку і расліны выкарыстоўвалі тыя ж знахары, чараўнікі, якія знарок надавалі ім таямнічасць, а рэцэпты прымянення гэтых раслін па свайму складу рэкамендавалі проста фантастычныя. У некаторых старых рэцэптах фігуравалі дзясяткі кампанентаў расліннага, жывёльнага і мінеральнага паходжання. Народная мудрасць паступова разгадала гэтую «таямнічасць» і загадкаваць асобных людзей і адкрыла сапраўдную лекавую сілу раслін (Паводле А. Макарэвіча).

Марфалагічны разбор безасабова-прэдыкатыўных слоў

Парадак разбору

1. Назваць часціну мовы.
2. Вызначыць лексіка-семантычную групу: стан чалавека, стан прыроды, ацэнка асяроддзя, мера, неадкладнасць дзеяння, зрок вае ці слыхавое ўспрыняцце.

3. Вызначыць разрад паводле суадноснасці з іншымі часцінамі мовы: толькі безасабова-прэдыкатыўнае / суадноснае з прыслоўем / суадноснае з назоўнікам / суадноснае з прыметнікам / суадноснае з дзеясловам.
4. Вызначыць спосаб утварэння.
5. Назваць сінтаксічную функцыю ў сказе.

Узор разбору

*Навокал было па-вясноваму **прывольна** і **прасторна** – чакаючы свайго часу, бруяў вясновымі сокамі лес, вытаяўшы з-пад снегу, вось-вось гатова была аджыць для свае адвечнае справы зямля* (В. Быкаў).

Прывольна – 1) безасабова-прэдыкатыўнае слова, 2) абазначае стан прыроды, 3) суадноснае з прыметнікам, 4) утворана ад прыметніка *прывольны* суфіксальным спосабам, 5) у сказе ўваходзіць у склад састаўнога іменнага выказніка.

Прасторна – безасабова-прэдыкатыўнае слова; абазначае стан прыроды; суадноснае з прыметнікам; утворана ад прыметніка *прасторны* суфіксальным спосабам; у сказе ўваходзіць у склад састаўнога іменнага выказніка.

Каментарыі

Найбольшую складанасць пры разборы ўяўляе вылучэнне безасабова-прэдыкатыўных слоў у кантэксте, таму што безасабова-прэдыкатыўныя словы аманімічныя з іншымі самастойнымі часцінамі мовы – прыслоўямі (*горача, светла, весела, рана, позна, блізка, далёка, мала, многа*), назоўнікамі (*сорам, грэх, смех, страх, пара, час*), дзеясловамі (*відаць, чуваць*). Вызначыць, якой часцінай мовы з’яўляецца слова, можна толькі на аснове сінтаксічнай функцыі: безасабова-прэдыкатыўныя словы ў сказе заўсёды з’яўляюцца выказнікам: *Але да агню было яшчэ далёка* (Я. Маўр). – *Ва ўсе бакі так далёка, так хораша ўсё відно – і палі, і вёскі, і мястэчка з шасцю светла-салатавымі купаламі, і ля-*

сы, меншы на поўдні, а на паўночным усходзе большы (Я. Брыль). У першым сказе слова *далёка* з'яўляецца безасабова-прэдыкатыўным, бо ўваходзіць у склад састаўнога іменнага выказніка *было далёка*. У другім сказе слова *далёка* – прыслоўе, бо залежыць ад выказніка *відно* (як? *далёка*) і выконвае функцыю акалічнасці спосабу дзеяння.

Практыкаванні

1. *Вызначце, какой часцінай мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы. Вызначце семантычны разрад безасабова-прэдыкатыўных слоў.*

1. **Ціха** было ўсюды: і на шашы, дзе ішлі днём танкі, і ў Красным, і на беразе ля маста (І. Чыгрынаў). 2. **Нярана** ўжо, час а поўначы, а дарожка нявідная ўсё цягнецца без канца па цёмным лесе (М. Гарэцкі). 3. **Ціха** і **весела** смяяліся кветкі, пазіраючы сваімі пахучымі галоўкамі ў раку, якая паіла ўвесь той кут і тых, хто жыў і рос там, і давала яму жыццё (Я. Колас). 4. **Добрыя** кнігі **добра** чытаць яшчэ і таму, што тады **свежа** і **плённа** думаецца пра сваё (Я. Брыль). 5. **Халаднавата** ад гэтых думак... (Я. Брыль). 6. **Добра, спакойна** на душы (Я. Брыль). 7. **Добра** вось так пісаць – калі папера і душа ў траве (Я. Брыль). 8. **Дзіўна**, аднак сёння ўсё гэта – здаецца, першы раз у жыцці – не выклікала здаволення (І. Чыгрынаў). 9. Пад гэты нядужы і яшчэ не вельмі кусачы марозік **лёгка** ідзецца, а пад спорную хаду **весела** і **молада** думаецца (В. Адамчык). 10. Тут менш было клопату: адразу пераканаліся, што выйсці **нельга** (Я. Маўр).

2. *Зрабіце марфалагічны разбор безасабова-прэдыкатыўных слоў.*

1. Толькі пачынаўся ранак, было сонна і спакойна, мястэчка спала, здавалася, не ведаючы ні вайны, ні бяды, ні смерцяў, якія абрынула на зямлю вайна (В. Быкаў). 2. Люба слухаць той спеў, несціханы, густы, і пад песні яго адпачнеш і ты (Я. Колас). 3. За жытам і шырокім бульбяным палеткам відаць былі ўскраінныя

дамкі мястэчка, парканы і платы, месцамі атуленыя густой зелянінай садоў і кустоўя (В. Быкаў). 4. – Зараз трэба хутчэй рабіць! (І. Чыгрынаў). 5. На лодцы можна дабрацца да самых недаступных мясцін і ўбачыць нямала цікавага (В. Вольскі). 6. Пагаварылі мы з ім пра ўсё гэта, і так мне міла, і смешна, і па-сур’ёзнаму добра было ад нашай дружбы!.. (Я. Брыль). 7. У хаце было цёпла і цёмна, а вочы гарэлі ад бяссонніцы і не хацелі зліпацца (І. Чыгрынаў).

Марфалагічны разбор прыназоўнікаў

Парадак разбору

1. Назваць часціну мовы.
2. Вызначыць:
 - 2.1 разрад паводле паходжання: невытворны / вытворны (вызначыць паходжанне прыназоўніка: прыслоўны / адыменны / дзеяслоўны);
 - 2.2 паводле структуры: просты / складаны / састаўны.
3. Вызначыць функцыянальнае значэнне ў кантэксце (якія адносіны выражае прыназоўнік).
4. Назваць, з якім склонам ужываецца ў сказе.

Узор разбору

Палі **наўкол** дарогі былі чорна-белыя, **пярэстыя**, прычым чорны колер **перамагаў**, **перамагаў на** вачах... (Л. Дайнека).

Наўкол – 1) прыназоўнік, 2) вытворны, прыслоўнага паходжання, 3) просты, 4) выражае прастораваыя адносіны, 5) ужываецца з назоўнікам роднага склону.

На – прыназоўнік, невытворны, просты, выражае адносіны характару і спосабу дзеяння, ужываецца з назоўнікам меснага склону.

Каментарыі

Цяжжасці пры разборы прыназоўнікаў часцей за ўсё ўзнікаюць пры вызначэнні характару адносін, якія выражае прыназоўнік разам са склонавай формай назоўніка. Для высвятлення адносін, якія выражае прыназоўнік, варта карыстацца тлумачальным слоўнікам беларускай мовы або спецыяльным «Тлумачальным слоўнікам беларускіх прыназоўнікаў» П.П.Шубы [41].

Другая цяжжасць пры разборы звязана з аманімічнасцю вытворных прыназоўнікаў з самастойнымі часцінамі мовы – назоўнікам, дзеясловам, прыслоўем. Трэба памятаць, што пераход самастойных часцін мовы ў прыназоўнік адбываецца толькі пры наяўнасці склонавай формы: *З дарогі, ад гасцінца, мала што выдавала тут быдлую сядзібу, хіба што адна з дзвюх ліп, якія колісь раскашавалі абанал варотцаў на ўездзе* (В. Быкаў).

Практыкаванні

1. Вызначце, якія адносіны выражае прыназоўнік у кантэксце.

1. Шчасце было і калоць дровы дома – пад павеццю, у адной гімнаспёрцы з расшпіленым каўняром; унесці па рыпучым ганку ў хату, звонка кінуць у кутку, чуць, як маці глядзіць з удзячнасцю і замілаваннем... (І. Мележ). 2. Я не ведаў, хто гэта едзе ў такой нямой цішыні, калі нічога не чуваць, акрамя песні колаў (У. Караткевіч). 3. Сёння і абед спозніцца, бо паехалі па ваду на рэчку, за колькі вёрст (М. Гарэцкі). 4. На грудях, збоч дарогі, пракінуліся лапікі чорнай зямлі (І. Чыгрынаў). 5. На высокім ілбе інжынера то паяўляюцца, то знікаюць густыя маршчыны, рука нервова водзіць блішчасты аловак, з-пад якога на паперу кладуцца слупкі лічбаў і мноства незразумелых ліній (І. Чыгрынаў). 6. Паміж сабой, у сваёй кампаніі, мы часта смяяліся з Васіля... (І. Чыгрынаў). 7. Яны, Алімпіяда з Мікалаем, стаялі ля расчыненага акна і глядзелі на вуліцу – на салдат (І. Пташнікаў). 8. Дзёк выходзіць на двор без дзяжурнага хатняга выгульшчыка раней за ўсіх сабак – недзе а шостаі гадзіне (Г. Марчук).

2. Зрабіце марфалагічны разбор прыназоўнікаў.

1. Калі зноў закрочыў, дык ішоў спачатку ўздоўж скверыка і дамоў аж да Паліцэйскай вуліцы, а на горцы, за Архірэйскаім падвор'ем і паблізу ўжо Аляксандраўскага сквера, не павярнуў направа, да патрэбнай Юр'еўскай вуліцы, а неспадзявана для самога сябе падаўся па Захараўскай (Г. Далідовіч). 2. І гэтыя тры таўшчэзныя кавалкі чорнага дубу, роўныя, гладкія, без ніводнага сучка, ляжаць пад страхом без ніякае карысці, не знаходзяць ужывання, нягледзячы на сваю высокую вартасць (Я. Колас). 3. Апознены мясячык загарэўся залатым пажарам за тым панурым лесам, што стаяў з боку чыгункі, і павольна ўзнімаўся над заспакоенаю зямлёю (Я. Колас).

Марфалагічны разбор злучніка

Парадак разбору

1. Назваць часціну мовы.
2. Вызначыць разрад
 - 2.1 паводле сінтаксічнай функцыі: злучальны / падпарадкавальны (*назваць семантычны / функцыянальны). Вызначыць канкрэтнае значэнне злучніка ў сказе;
 - 2.2 паводле паходжання: вытворны / невытворны (указаць паходжанне);
 - 2.3 паводле структуры: просты / састаўны;
 - 2.4 паводле ўжывання: адзіночны / паўторны / парны.
3. Назваць, якія сінтаксічныя адзінкі звязвае.
- 4*. Даць стылістычную характарыстыку злучніка.

Узор разбору

Каўнер ягонага хітона быў падобны на манашы, шырокі, у складках, і ў гэтым каўняры, нібы ў глыбокай місе, ляжала правільна-круглая галава... (У. Караткевіч).

I – 1) злучнік, 2) невытворны, просты, адзіночны, злучальны (спалучальны), 3) звязвае часткі скаладаназлучанага сказа, 4) стылістычна нейтральны.

Нібы – злучнік, вытворны (паходзіць ад часціцы), просты, адзіночны, падпарадкавальны (параўнальны, функцыянальны), звязвае параўнальны зварот з галоўным словам, стылістычна нейтральны.

Каментарыі

Неабходна адрозніваць злучнікі ад займеннікаў і прыслоўяў, якія не толькі звязваюць часткі складаназалежнага сказа, але і з’яўляюцца членамі сказа. Толькі злучальнымі словамі з’яўляюцца словы *хто, які, чый, каторы, дзе, адкуль, куды, чаму, чаго, колькі, наколькі*. Адрозніць аманімічныя злучнікі і злучальныя словы *калі, як, што, чым, пакуль* можна некалькімі спосабамі. Трэба памятаць, што злучальныя словы з’яўляюцца членамі сказа, а злучнікі не з’яўляюцца. На злучальныя словы можа падаць лагічны націск, яны могуць ужывацца з прыназоўнікамі. Можна перабудаваць складаназалежны сказ у бяззлучнікавы і апусціць злучнік: *На выгане ўздоўж дарогі раслі старасвецкія дубы, роўна, як пад шнур, напамінаючы, што некалі тут была вуліца – вёска* (І. Пташнікаў). – *На выгане ўздоўж дарогі раслі старасвецкія дубы, роўна, як пад шнур, напамінаючы: некалі тут была вуліца – вёска*. Злучальныя словы, аманімічныя злучнікам, можна змяніць іншымі словамі: *што* – словам *які, як* – спалучэннем *якім чынам, калі* – спалучэннем *у які час, пакуль* – спалучэннем *да таго часу як: Шалёны парыў прароцтва прайшоў, і ён цяпер не ведаў, што і як яму казаць* (У. Караткевіч) – *Шалёны парыў прароцтва прайшоў, і ён цяпер не ведаў, якое і якім чынам яму казаць*.

Некаторыя злучнікі могуць быць аманімічнымі з часціцамі: *Сонца выплывала з-за пяскоў і лазы левабярэжжа* (У. Караткевіч) – *Спачатку адзін край, потым і ўся хмарка ружавее, цудоў-*

ным вянком аздабляючы задуменную цёмную галаву магутнае хваіны (Я. Колас). У першым сказе слова *і* звязвае аднародныя акалічнасці і з'яўляецца злучнікам. У другім сказе слова *і* ўжываецца для ўзмацнення выказвання і з'яўляецца часціцай. Злучнікамі і часціцам могуць у сказе быць словы *быццам, нібы, хоць ж (жа)* і інш.

Практыкаванні

1. Зрабіце марфалагічны разбор злучнікаў.

Чалавек, жадае ён ці не жадае, ведае ці не ведае, арганічна і непарыўна звязаны з прыродай – з лясамі, палямі, гарамі, стэпамі і пустынямі, з морамі, рэкамі і балотамі, звярамі, птушкамі і рыбамі. Ён не можа без іх існаваць, як не можа існаваць без паветра, вады і ежы, без святла і цяпла. Чалавек – усяго толькі частка прыроды, частка навакольнага асяроддзя. І як ён уплывае сваёю дзейнасцю, самім фактам свайго існавання на прыроду, так і прырода ўплывае на яго. Жыццё, здароўе, самаадчуванне і настрой чалавека залежаць і ад змен надвор'я, атмасфернага ціску, ад тэмпературы паветра і вады, ад ураджаю ці недароду тых ці іншых раслін, ад наяўнасці ці адсутнасці некаторых звяроў і птушак, ад вялікага мноства розных, часам не вядомых і не зразумелых прычын, звязаных са з'явамі прыроды. Чым больш мы будзем цікавіцца імі, тым лепш для нас. І ў першую чаргу гэта датычыцца нашых узаемаадносін з усё яшчэ таямнічым светам звяроў і птушак, які нас акружае з маленства (В. Вольскі).

Марфалагічны разбор часціцы

Парадак разбору

1. Назваць часціну мовы.
2. Вызначыць:

- 2.1 разрад паводле паходжаньня: невытворная / вытворная (вызначыць паходжаньне);
- 2.2 разрад паводле марфалагічнага складу: простая / састаўная;
- 2.3 лексіка-семантычны разрад: сэнсавая (указальная / азначальнаўдакладняльная / выдзяляльна-абмежавальная) / мадальная (сцвярдзальная / адмоўная / пытальная / параўнальная / мадальна-валявая) / эмацыянальная (клічная / узмацняльная) / формаўтваральная.
3. Вызначыць ролю часціцы ў сказе: надае сэнсавае або эмацыянальнае адценне слову, словазлучэнню, сказу; служыць для ўтварэння новага слова ці формы слова.

Узор разбору

У кожнага з нас ёсць сасуд любві. Калі ён не напоўнены ў дзяцінстве, дык усё жыццё і будзеш пакутаваць ад смагі і неспаталенасці (С. Алексіевіч).

Не – 1) часціца, 2) невытворная, простая, мадальная (адмоўная), 3) у сказе адмаўляе слова *напоўнены*.

І – часціца; невытворная, простая, эмацыянальная (узмацняльная); у сказе падкрэслівае сэнс слова *будзеш пакутаваць*.

Каментарыі

Галоўнай цяжкасцю ў разбору часціц з’яўляецца пошук іх у тэксце і правільная класіфікацыя. Часціцы ўяўляюць сабой даволі разнастайную і стракатую групу. Некаторыя часціцы сумяшчаюць уласцівасці розных часцін мовы: злучніка (*і, нібы, ці*), прыслоўя (*проста, якраз, амаль, чыста, менавіта, сапраўды*), займенніка (*гэта, усё, сабе, яно*). Таму ў кантэксце трэба адрозніваць часціцы і аманімічныя часціны мовы: *Усё вакол **нібы** намалевана* (З. Бядуля) – у сказе слова *нібы* з’яўляецца параўнальнай часціцай, якая ўжываецца пры супастаўленні падобных з’яў, аднак прадмет параўнання – умоўны. *Яму было лёгка, проста хацелася бегчы, ганяцца за гэтымі белымі пушынкамі, **нібы** яны былі жы-*

вымі або ён сам быў яшчэ дзіця (Я. Колас) – у сказе слова нібы з’яўляецца злучнікам, бо звязвае даданую дапаўняльную частку з галоўнай.

Практыкаванні

1. Зрабіце марфалагічны разбор часціц.

Нехта сказаў: гарады як людзі. Але. Адзін расце, узвышаецца і абганяе на тысячу год старэйшага брата свайго, а другі занепадае, ператвараецца ў захудалае мястэчка, як Заслаўе ці Тураў. А як рэкі? Баян спяваў у Слове:

***Немизѣ кровави брезѣ не бологом бяхуть посьѣяни,
посьѣяни костьми рускихъ сыновъ.***

Не верыцца неяк, што яна была вядомая ў тых даўнія часы, Няміга, ад якой цяпер нічога не засталася. А Свіслач? Якая ж тады была Свіслач? Няўжо і рэкі як людзі: адны мялеюць, заплываюць ілам і пяском, а другія глыбеюць, праразаюць новыя руслы? (І. Шамякін).

Марфалагічны разбор мадальных слоў

Парадак разбору

1. Назваць часціну мовы.
2. Вызначыць лексіка-семантычны разрад: выражаюць упэўненасць, перакананне, сцвярджэнне / няўпэўненасць, меркаванне, дапушчэнне, сумненне.
3. Вызначыць разрад паводле суадноснасці з іншымі часцінамі мовы: назоўнік / прыметнік / прыслоўе / дзеяслоў / безасабова-прэдыкатывнае слова.
4. Вызначыць сінтаксічную функцыю ў сказе.

Узор разбору

Ён казаў усё гэта, здавалася, роўным бясстрасным голасам, а ў душы кіпела трывога (Л. Дайнека).

Здавалася – 1) мадальнае слова, 2) выражае меркаванне, дапушчэнне, 3) суадноснае з дзеясловам, 4) у сказе выконвае функцыю пабочнага слова.

Каментарыі

Мадальныя словы неабходна адмяжоўваць ад аманімічных самастойных часцін мовы – назоўніка, прыметніка, прыслоўя, дзеяслова. Як правіла, мадальныя словы ў сказе выконваюць функцыю пабочных слоў: **Праўда** на агні не гарыць і ў вадзе не тоне (Прыказка). – **Праўда**, Сцёпка стараўся ўпэўніць сябе, што нічога благога ў яго ўчынку не было (Я. Колас).

Практыкаванні

1. Вызначце, якой часцінай мовы з’яўляюцца выдзеленыя словы.

1. Маўчаць хваіны, ані зыку не шэпне гэты бор-музыка, стаіць маўчком і разважае, **відаць**, Вялікадня чакае (Я. Колас). 2. Зайгралі на небе рознакаляровыя воблачкі, якіх, **здаецца**, да гэтага часу і не было (Я. Маўр). 3. **Вядома**, што Масленка мае дахрысціянскае паходжанне. 4. Наўкола ляжала прытуманеная бель поля, неба поўнілася мігатнёй зор, **відаць** было далёка – шырокі палявы прасцяг з гасцінцам, які цемнаватаю рысай пралёг упоперак яе шляху (В. Быкаў). 5. І твар цяпер адліваў бронзай, а ў натуре быў, **вядома**, бледны, як ва ўсіх пасаджаных пад замок (У. Караткевіч). 6. Глядзіш, бывала, і **здаецца**, што скрозь сцяну галін жывую, скрозь гэту тканку маладую ні мыш, ні пташка не праб’ецца (Я. Колас). 7. Глядзець на хмары – **значыць** чытаць думкі вышыні (Р. Барадулін).

2. Зрабіце марфалагічны разбор мадальных слоў.

Я думаю пра восень. Мабыць, памыляюцца тья паэты і пісьменнікі, якія бачаць у восень толькі адно заміранне жыцця. Здаецца, усё ідзе якраз наадварот. Жыццё ў гэтую пару не замірае, а нараджаецца. Яно проста стаіць перад пачаткам новага, яшчэ шырэйшага круга...

Восень – гэта ростані на вечных дарогах старога і новага жыцця. Няхай прыгрэе сонца, і тады за цёплым летам адразу пачнецца вясна, без ніякай восені і зімы, без ніякага перапынку. Хіба ўвосень не расцвітае прыгажуня-яблынька, звездзеная ў зман здрадлівай ласкай бабінага лета? Нездарма, відаць, нашы далёкія продкі кожны новы год жыцця пачыналі з восені... (І. Навуменка).

Марфалагічны разбор выклічніка

Парадак разбору

1. Назваць часціну мовы.
2. Вызначыць разрад:
 - 2.1 паводле паходжання: невытворны / вытворны (вызначыць паходжанне);
 - 2.2 паводле структуры: просты / састаўны;
 - 2.3 паводле значэння: эмацыянальны / выяўленчы / маўленчага этыкету.

Узор разбору

Ах, зямля ты, зямля чужая і ўсё ж як быццам ужо трошкі і свая! (У. Караткевіч).

Ах – 1) выклічнік, 2) невытворны, просты, эмацыянальны.

Практыкаванні

1. Зрабіце марфалагічны разбор выклічнікаў.

1. А зіма аж пачарнела – годзе ёй тут кросны ткаць! Гэй, маленства, жыва, смела, выйдзем весну прывітаць (Я. Колас). 2. –

Ой, не хваліся, герой! – паківаў яму пальцам Мірон (Я. Маўр). 3. Дзяцей адных гуляць у лодкі не пускаюць, крыў Божа (Г. Марчук). 4. – Тсс! – шапнулі хлопцы (Я. Маўр). 5. І тады ён, Сярожа, сказаў: – Добры вечар, Галя! І ты ад нас хаваешся? (Я. Брыль). 6. Эх, не скажаце ніколі, што казалі вам вякі (Я. Колас). 7. – Дзякую, – сказаў камандзір, – я сам. – І забраў з яго рук пакунак, паклаў на стол пры сцяне (У. Дамашэвіч). 8. – Стоп, стоп, стоп! Давайце дамовімся: вы называеце сябе – я паспрабую вам паверыць і больш не турбую (Т. Бондар).

СІНТАКСІЧНЫ РАЗБОР

Сінтаксічны разбор словазлучэння

Мэта разбору – ахарактарызаваць словазлучэнне з пункту гледжання структуры, спаянасці кампанентаў, сродкаў іх выражэння, граматычнага значэння, віду сувязі.

Парадак разбору

1. Вылучыць словазлучэнне са сказа і запісаць яго ў пачатковай форме.
2. Назваць тып словазлучэння паводле структуры: простае / складанае.
3. Вызначыць тып словазлучэння паводле спаянасці кампанентаў: свабоднае / несвабоднае.
4. Назваць галоўны і залежны кампаненты.
5. Вызначыць тып словазлучэння паводле марфалагічнага выражэння галоўнага кампанента: іменнае (назоўнікавае / прыметнікавае / лічэбнікавае / займеннікавае) / дзеяслоўнае / прыслоўнае.
- 6*. Выявіць граматычнае значэнне.
7. Ахарактарызаваць семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж кампанентамі.
8. Вызначыць від падпарадкавальнай сувязі паміж кампанентамі: дапасаванне (поўнае / няпоўнае) / кіраванне (моцнае / слабое; прыназоўнікавае / беспрыназоўнікавае) / прымыканне.
9. Назваць сродкі выражэння граматычнай сувязі.

Узор разбору

Стагадовы гарадскі сквер зелянеў сакавіта, молада (І. Навуменка).

1) **зелянець сакавіта**; 2) простае; 3) свабоднае; 4) галоўны кампанент – *зелянець* (дзеяслоў), залежны кампанент – *сакавіта*

(прыслоўе); 5) дзеяслоўнае; 6) дзеянне і яго прымета; 7) акалічнаснае спосабу дзеяння; 8) дзеяслоўнае прымыканне.

Стагадовы гарадскі сквер – словазлучэнне складанае, свабоднае, галоўны кампанент *гарадскі сквер* (словазлучэнне), залежны кампанент – *стагадовы* (прыметнік), суадносіцца з іменным назоўнікавым словазлучэннем, абазначае прадмет і яго прымету, адносіны азначальныя, кампаненты звязаны поўным дапасаваннем; сродак сувязі – канчатак.

Каментарыі

Першай ступенню разбора словазлучэння з’яўляецца вызначэнне пачатковай формы – формы назоўнага склону адзіночнага ліку для іменных словазлучэнняў і формы інфінітыва для дзеяслоўных.

Да простых адносяцца словазлучэнні, кампанентамі якіх з’яўляюцца аналітычныя формы слоў: *заўтра будуць фарбаваць, самы яркі ўспамін, найбольшы пашыраны спосаб, давайце прачытаем* казку або вытворныя прыназоўнікі: *з нагоды святкавання юбілею, паводле меркавання аўтара*.

Складаныя словазлучэнні ўтвараюцца шляхам пашырэння простага словазлучэння (*фарфоравая ваза – арыгінальная фарфоравая ваза*) і шляхам замены аднаго члена словазлучэння яго функцыянальна-семантычным эквівалентам (*высокі хлопец – хлопец высокага росту*). Акрамя таго, складанымі з’яўляюцца:

- словазлучэнні, у якіх лексічнае значэнне галоўнага слова патрабуе некалькіх залежных: *шаша Мінск–Масква, гутарка паміж Данілам і Сцяпанам*;
- словазлучэнні з залежным кампанентам, які абазначае прамежак часу, частку прасторы, чарговасць дзеяння: *вучыцца з верасня па чэрвень, пісаць радок за радком*;
- словазлучэнні з несвабодным словазлучэннем у ролі галоўнага або залежнага кампанента: *вывучыць ад а да я, працаваць у выдавецтве імя Петруся Броўкі, з’есці колькі хто зможа*.

Несвабодныя словазлучэнні складаюцца са слова і спалучэння семантычна несвабодных слоў, якія ў сказе выконваюць функцыю аднаго члена сказа: *правучыцца тры гады, дзяўчынка з блакітнымі вачыма, свята Першага мая*. Сярод несвабодных словазлучэнняў адрозніваюць **фразеалагічна непадзельныя** (як *пшаніцу прадаўшы, кроў з малаком*) і **сінтаксічна непадзельныя**. Фразеалагізмы не з'яўляюцца аб'ектам вывучэння сінтаксісу. Да сінтаксічна непадзельных адносяцца словазлучэнні, семантычна звязаныя і нечлянімыя толькі ў пэўным кантэксце:

- спалучэнні назоўнікаў (займеннікаў) з назоўнікамі (займеннікамі) з прыназоўнікам з: **кожны з нас** (*памятае*);
- спалучэнні назоўнікаў *большасць, мноства, група, сотня* з назоўнікамі (займеннікамі) роднага склону: **большасць хлопцаў** (*прыйшлі*);
- колькасна-іменныя спалучэнні: **чацвёрта салдат** (*з'явілася*);
- спалучэнні няпэўнага займенніка і прыметніка (азначальнага займенніка): **нешта цёплае** (*нахлынула*);
- спалучэнні асабовых займеннікаў з колькаснымі лічэбнікамі: **яны абое** (*працавалі*);
- спалучэнні няпэўна-колькасных слоў *колькі, столькі, некалькі* з назоўнікамі роднага склону: (*было*) **некалькі людзей**;
- спалучэнні азначальных займеннікаў *увесь, усе, усё, уся, кожны, цэлы* з назоўнікам, прыметнікам, займеннікам, лічэбнікам: **усе чацвёрта** (*вярнуліся*);
- спалучэнні азначальнага займенніка *сам* з назоўнікам: (*сустрэў*) **сам гаспадар**;
- словазлучэнні тыпу *чалавек сталага веку, дзяўчына з карымі вачамі*.

Пры фармулёўцы граматычнага значэння карыстаюцца тэрмінамі **прадмет, суб'ект, аб'ект, адрасат, інструмент, прымета, дзеянне, час, месца, накірунак, мэта, прычына, ступень, парадкавы нумар прадмета** і інш. Напрыклад: *апранацца цёп-*

ла – дзеянне і яго прымета; *два лісты* – колькасць прадметаў; *шэры ад пылу* – прымета і яе прычына.

Вызначэнню семантыка-сіntaxічных адносін (**атрыбутыўныя, аб’ектныя, суб’ектныя, акалічнасныя**) дапамагае пытанне, якое ставіцца ад галоўнага кампанента да залежнага, а таксама апора на граматычнае значэнне словазлучэння. Калі залежны кампанент выражае прымету або прыналежнасць, то словазлучэнне *атрыбутыўнае (азначальнае)*: *яркае сонца, мая залікоўка, увесь горад, імкненне аберагчы, паліто навыврост, словы ўдзячнасці*. Калі залежны кампанент абазначае прадмет, на які скіравана дзеянне, то словазлучэнне аб’ектнае: *звіць гнездо, падобны да маці, спагада да людзей, пяць вучняў*. Калі залежнае слова абазначае вытворцу дзеяння, словазлучэнне суб’ектнае: *надыход вясны, створаны мастаком*. Калі ж залежны кампанент указвае на час, месца, прычыну, мэту, словазлучэнне акалічнаснае: *нарадзіўся ў Беларусі, прыйшоў своечасова, спазніўся праз аварыю, знак затрымаўся*. Адносіны паміж кампанентамі могуць аказацца сінкрэтычнымі: *падбегчы да кінатэатра* – аб’ектна-акалічнасныя.

Нярэдка цяжкасці ўзнікаюць пры вызначэнні віду падпарадкавальнай сувязі паміж кампанентамі словазлучэнняў. Так, трэба памятаць, што нескланяльныя назоўнікі не прымыкаюць да галоўнага слова, а звязваюцца з ім кіраваннем, да іх можна паставіць склонавае пытанне, некаторыя з іх могуць мець пры сабе прыназоўнік: *слухаем радыё* (параўнайце: *слухаем песню*), *быў у кіно*.

Вылучаюць іменнае прымыканне, якое ўласціва:

- дзеяслоўным словазлучэнням з акалічнасным значэннем, залежнае слова якіх прадстаўлена прыназоўнікава-склонавай формай назоўніка: *беглі да знямогі, ішлі пад дажджом* (параўнайце *бег да бацькі, ішлі пад парасонам* – аб’ектнае значэнне, сувязь кіраванне);

- назоўнікавым словазлучэнням з азначальным значэннем, залежны кампанент якіх – адзіночны ці развіты прыдатак: *шаша Мінск–Брэст, кафэ «Ветразь», газета «Звязда».*

Падпарадкавальная сувязь паміж кампанентамі словазлучэння афармляецца з дапамогай *канчаткаў, прыназоўніка і канчатка, парадку слоў, інтанацыі.*

Практыкаванні

1. Ахарактарызуйце галоўны і залежны кампаненты словазлучэнняў. Вызначце тып словазлучэння паводле структуры, схематычна пакажыце, як звязаны словы.

Новы будынак школы, будзем складаць сказы, паспелі нягледзячы на дождж, самыя прыгожыя кветкі, розны узровень складанасці, давайце сходзім у тэатр, няхай прыйдзе да нас, перасоўваць з кутка ў куток, уся планета Зямля, зусім невыразнае вымаўленне, звяртаць увагу на стыль выказвання, купіць дзве кнігі, мірныя адносіны паміж дзяржавамі, вельмі радасны, груша-дзічка, Коласава апавяданне, аповесць «Дажыць да світання», мужчына сталага ўзросту.

2. Прачытайце тэкст. Вызначце тып выдзеленых спалучэнняў слоў паводле ступені спаянасці кампанентаў: свабоднае словазлучэнне, сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне, фразеалагізм.

Выраз **«старая гвардыя»** бярэ пачатак ад назвы адборных частак **войск Напалеона**. У адна тысяча **восемсот сёмым годзе** Напалеон раздзяліў **сваю гвардыю** на «старую» і «маладую». «Старая» гвардыя была акружана **арэолам непераможнасці**. Выраз «старая гвардыя» **хутка набыў** пераноснае значэнне. Так сталі называць – не толькі ў арміі, але і паўсюдна – ветэранаў любой **галіны дзейнасці, самых вопытных дзеячаў** (Каляндар «Родны край»).

3. *Вызначце тып словазлучэння паводле марфалагічнага выражэння галоўнага кампанента. Адзначце, чым выражаны залежны кампанент. Назавіце спалучэнні слоў, якія не з'яўляюцца словазлучэннямі.*

Заклееныя вокны, вечна шумлівы, шум дажджу, доўгачаканае паведамленне, хтосьці прынёс, перамагаючы супраціўленне, восем вучняў, атрымаў пяцёрку, напісанае алоўкам, падзяліць на два, жаданне дапамагчы, павіншаваў яго, ніхто з нас, нешта дзіўнае, пятая хвіліна, няхай збегае, прарыты ў нізіне, дзесьці на балоце, па-ранейшаму здзіўляюцца, надзвычай лёгка, другі з краю, гаварыць па тэлефоне.

4. *Ахарактарызуйце граматычнае значэнне словазлучэння і семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж кампанентамі.*

Узор: падараваць на памяць – дзеянне і яго мэта, адносіны акалічнасныя.

Заінелыя дрэвы, верыць у перамогу, па-святочнаму ўрачысты, нечыя рэчы, чытаць лежачы, засеяныя ўчора, зрабіць здуру, першая сустрэча, словы падзякі, працаваць з задавальненнем, характарыстыка вучня, згараха сказанае, гаварыць уголас, напісанае алоўкам, падзякаваўшы за падарунак, раскласці вогнішча, радасна ўсміхаючыся, галінка сасны, паабяцаў прыехаць, штурхнуўшы ненаўмысля.

5. *Вызначце від падпарадкавальнай сувязі слоў у словазлучэннях, назавіце, якімі часцінамі мовы з'яўляюцца галоўны і залежны кампанент.*

Рукапісы мінулага, груша-дзічка, асветленыя сонцам, гучнае «ўра», кожная ручаіна, вельмі прыгожая, напісаць вечарам, звіла гняздо, нехта з сяброў, сімвал міру, гаварыць смеючыся, памножыць на чатыры, восем дамоў, пабеленыя сцены, нечым узрушаная, у сямнаццатым стагоддзі, самы дарагі падарунак, перамагчы сябе, куплены ў магазіне, два падручнікі, зручна ўладкаваўшыся.

6. *Выпішыце словазлучэнні і зрабіце іх сінтаксічны разбор.*

Вочы свецяцца добрым даверам,
Дзеці вераць так шчыра усім:
Чалавеку, і дрэву, і зверу,
Тэлефільмам і кнігам сваім.
Што ім нудныя нашы парады!
Цуды веку выкладвайце ім.
Справядлівасці, ласкі і праўды –
Вось і ўсё, што патрэбна малым.
Ды зямлю ўсю ў прыдачу, ды космас,
Ды цудоўную казку на ноч,
Ды па травах набігацца росных
Без апекі бацькоў басанож (П. Панчанка).

Разбор па членах сказа

Мэта разбору – ахарактарызаваць члены сказа.

Парадак разбору

1. Вызначыць граматычную аснову сказа.
2. Назваць член сказа, ахарактарызаваць:
 - 2.1 спосаб выражэння члена сказа;
 - 2.2 ад якога слова ў сказе залежыць і якім відам сувязі з ім звязаны;
 - 2.3 на якое пытанне адказвае;
 - 2.4 пазіцыю члена сказа (прамы / адваротны парадак слоў).
3. Пабудаваць узроўневую схему членаў сказа.

Узор разбору

Снег марозны парывае бадзёра пад нагамі дзяцей.

Граматычная аснова – *снег парывае.*

Снег (парыпвае) – галоўны член сказа – дзейнік; прасты, выражаны назоўнікам у назоўным склоне; адказвае на пытанне *пра што ідзе размова ў сказе?*, абазначае прадмет думкі; стаіць перад выказнікам.

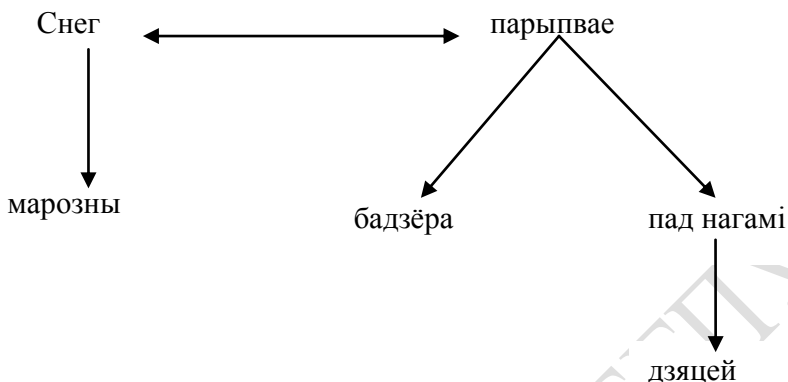
(Снег) **парыпвае** – галоўны член сказа – выказнік, прасты дзеяслоўны, суадносіцца з дзейнікам у 3 асобе адзіночнага ліку, адказвае на пытанне *што гаворыцца аб прадмеце думкі? снег што робіць?*, выказнік стаіць пасля дзейніка.

(Снег) **марозны** – даданы член сказа – дапасаванае азначэнне, выражана поўным прыметнікам у форме адзіночнага ліку, мужчынскага роду, назоўнага склону, дапасуецца да дзейніка снег, спосаб сувязі – поўнае дапасаванне, адказвае на пытанне *які снег?*; абазначае прымету прадмета, стаіць пасля паяснёнага слова (адваротны парадак слоў).

(Парыпвае) **бадзёра** – даданы член сказа – акалічнасць спосабу дзеяння, выражаны якасным прыслоўем, залежыць ад дзеяслова-выказніка, спосаб сувязі – прымыканне, адказвае на пытанне *як парыпвае?*; абазначае спосаб дзеяння, стаіць пасля выказніка (адваротны парадак слоў).

(Парыпвае) **пад нагамі** – даданы член сказа – акалічнасць месца, выражана назоўнікам творнага склону з прыназоўнікам, залежыць ад дзеяслова-выказніка; спосаб сувязі – слабое прыназоўнікавае кіраванне, адказвае на пытанне *парыпвае дзе? пад чым?*; абазначае месца дзеяння; стаіць пасля выказніка.

(Пад нагамі) **дзяцей** – даданы член сказа – недапасаванае азначэнне; выражана назоўнікам роднага склону, залежыць ад словаформы *пад нагамі*; спосаб сувязі – беспрыназоўнікавае кіраванне, адказвае на пытанне *пад нагамі чымі?*; абазначае прымету прадмета, стаіць пасля азначаемага слова.

Каментарыі

Разбор трэба пачынаць з падкрэслівання членаў сказа, што дазваляе размежаваць простыя і складаныя сказы, а таксама зарыентавацца ў структурна-семантычнай арганізацыі сказа.

У першую чаргу вызначаецца граматычная аснова (прэдыкатыўны цэнтр). Члены сказа неабходна вылучаць са сказа разам са словам, ад якога залежаць (пры пісьмовым разборы гэта слова бярэцца ў дужкі). Галоўныя члены сказа вылучаюцца ў граматычнай аснове, а даданыя – у словазлучэннях.

Характарызаваць члены сказа варта ў наступным парадку: дзейнік, выказнік, члены сказа з саставу дзейніка, члены сказа з саставу выказніка.

Парадак слоў – лінейная паслядоўнасць кампанентаў сказа, якая мае граматычнае, камунікатыўнае і стылістычнае значэнне. У двухсастаўным сказе пры прамым парадку слоў дзейнік знаходзіцца перад выказнікам, прамое дапаўненне – пасля выказніка, дапасаванае азначэнне – перад паясняемым словам, недапасаванае – пасля яго, акалічнасць спосабу дзеяння (выражаная якасным прыслоўем), меры і ступені – перад дзеясловам-выказнікам, іншыя акалічнасці маюць больш свабоднае месца размяшчэнне.

Пры размежаванні членаў сказа трэба ўлічваць іх граматычнае і лексічнае значэнне, сувязь і сэнсавыя адносіны ў сказе, ролю кантэксту. Напрыклад, сказ *Раніца сонечная* – двухсастаўны неразвіты (прыметнік у постпазіцыі выконвае функцыю выказніка), сказ *Сонечная раніца* – аднасастаўны, намінатыўны (прыметнік у прэпазіцыі з’яўляецца азначэннем).

Ад парадку слоў залежыць размежаванне членаў сказа, выражаных інфінітывам і безасабова-прэдыкатыўным словам: безасабова-прэдыкатыўнае слова, якое стаіць пасля інфінітыва, выконвае функцыю выказніка двухсастаўнага сказа: *Вучыцца ніколі не позна* (Прыказка); калі ж безасабова-прэдыкатыўнае слова знаходзіцца перад інфінітывам, то яно ўваходзіць у склад выказніка аднасастаўнага безасабовага сказа: *Добра жыць і тварыць над радзімай зямлёй* (П. Панчанка).

Калі дзейнік і выказнік выражаны назоўнікамі назоўнага склону або інфінітывам, то слова, якое стаіць на першым месцы, разглядаецца як дзейнік, а на другім – як выказнік: *Наша праца – наш узлёт, наша слава і багацце* (Я. Колас); *Жыццё пражыць – не песеньку спець* (Прыказка).

Пры размежаванні даданых членаў сказа, выражаных назоўнікамі, трэба перш за ўсё ўлічваць, з якім словам у сказе назоўнік утварае словазлучэнне: *Вербы над ракою лісцем шалясцяць* – *вербы* (якія?) *над ракою* (недапасаванае азначэнне); *шалясцяць* (дзе?) *над ракою* (акалічнасць месца). У падобных выпадках звяртайце ўвагу на парадак слоў і выкарыстоўвайце прыём замены: *вербы над ракою* – *прырэчныя вербы*.

Калі пытанне да члена сказа супадае са склонавым, тады гэта дапаўненне, калі пытанні не супадаюць, то назоўнік з прыназоўнікама выконвае функцыю акалічнасці: *Ахрыплае рэха прастору не мае* (Р. Барадулін) – *не мае* (чаго?) *прастору* (дапаўненне); *Няхай жа для шчасця цвіце наша доля* (А. Русак) – *няхай цвіце* (для чаго? з якой мэтай?) *для шчасця* (акалічнасць мэты).

Функцыю дапаўнення ці акалічнасці выконвае назоўнік, калі ён адносіцца да члена сказа, выражанага назоўнікам са значэннем дзеяння ці прыметы: *Пакорнасць лёсу паклала адбітак на яе твар* (С. Баранавых) – *пакорнасць* (чаму?) – *лёсу* (дапаўненне).

Практыкаванні

1. Выпішыце граматычныя асновы сказаў, ахарактарызуйце дзейнік і выказнік.

1. Мінула больш за два дзясяткі гадоў (Б. Сачанка). 2. Бурбалкі са дна возера - буль-буль-буль (Я. Брыль). 3. Пойдзем, хлопцы, паглядзім на горад, па кіно даўно знаёмы нам (П. Панчанка). 4. Мяккія белыя купіны, падобныя на вялізныя падушкі, былі раскіданы між чэзлага хвойнічку (Л. Дайнека). 5. Скора будуць навокал сядзібы маладымі садамі шумець (А. Бялёвіч). 6. Чытаць гэты твор - асалода і праца (Я. Брыль). 7. Гэтае «каб» пачалося з прыходам да нас у гараж на работу новага, маладога яшчэ майстра (П. Кавалёў). 8. Усе мы, засукаўшы рукавы, упэўнена ўзяліся за працу (І. Грамовіч). 9. Міхал з Ксавэрам задуменна ішлі праз лес (Я. Колас). 10. Змрок пачаў рабіцца яснейшы (К. Чорны). 11. Я старшынёй быць не думаю (І. Шамякін). 12. Скачуць-плачуць сухавеі (З. Бядуля).

2. Намалюйце ўзроўневыя схемы сказаў.

1. У гэты ранні час Арцём заўсёды любіў глядзець на далёкія горы (Э. Самуйлёнак). 2. К вечару пакідае звінец неабдымная шырыня летняга дня (К. Чорны). 3. Панясецца «ку-ку» праз лясы, праз палі, праз наш Нёман-раку (Цётка). 4. Насустрэч нам плыве самаходная баржа «Дняпро» (В. Вольскі). 5. Хай добрыя рукі сяброў, грубыя ад сцюжы і працы, да полымя цягнуцца зноў (А. Куляшоў). 6. Паступова пачала вяртацца да мяне здольнасць бачыць, адчуваць, думаць (І. Шамякін). 7. На берагах возера Свіцязь штогод праводзіцца свята песні (В. Вольскі). 8. Дуб таўшчынёю ў два аб-

хваты стаяў пры ўездзе ў сяло (Я. Маўр). 9. Слова жанчыны балюча кранулі Захара Крамянца (М. Лынькоў). 10. Экзамен на права быць настаўнікам не канчаецца атрыманнем дыплама (В. Вітка).

3. Прачытайце сказы, выпісаныя з твораў Я. Коласа, знайдзіце ў іх азначэнні. У адзін слупок запішыце дапасаваныя азначэнні, а ў другі – недапасаваныя (азначэнні запісвайце разам са словамі, да якіх яны адносяцца).

1. Паднятыя і ачышчаныя баравікі шчаслівы грыбнік клаў на чыстае месца ў кучку, іх набралася каля сотні. 2. Твар яго быў сур'ёзны, важны і спакойны. 3. Алёша падаў знак падрыхтавацца. 4. Да яго зараз жа падбег рухавы чалавек сярэдніх год. 5. У бязвоблачным небе звінелі песні жаўранкаў. 6. Апавяданне бабкі зрабіла моцнае ўражанне на маладога настаўніка. 7. На доўгія вёрсты і мілі раскінуў лес-волат шатры. 8. Мароз-мастак рукой старэчай на шыбах піша свой узор. 9. Невялікая вёска ў адну вуліцу выглядала непрыветліва і непрытульна. 10. На прыгорку, у лесе, весела гойдае сіняю галоўкаю першая вясенняя кветка-сон.

4. Выпішыце са сказаў дапаўненні разам з выказнікамі, да якіх яны адносяцца. Вызначце від дапаўнення, адзначце, чым яно выражана.

1. Галіна Макараўна стаяла ля акна і нешта даказвала двум мужчынам (М. Машара). 2. Жыццё маё на хуткасць гуку памнож і множанне правер (А. Куляшоў). 3. Народныя думы і казкі давалі мне сілы нямала (Я. Купала). 4. А ўсё гэта можна ўхіліць, сваімі рукамі пабудаваць новае, моцнае, прыгожае і патрэбнае нам (Я. Колас). 5. Пяю пра сённа з любасцю, бо сэрца расцвіло (П. Броўка). 6. Скукуе зязюля адвечнае «ку-ку» (Я. Купала). 7. Не вучы рыбу плаваць (Прыказка). 8. Я папрасіў аднаго з хлопцаў паклікаць Аксану (А. Асіпенка). 9. Кожны стралец сваю стрэльбу хваліць (Прыказка). 10. Без дна мяшка не напоўніш (Прыказка).

5. *Выпішыце са сказаў акалічнасці разам з выказнікам, які яны паясняюць. Вызначце спосаб сінтаксічнай сувязі ў выпісаных вамі словазлучэннях і від акалічнасці.*

1. Васіль і Яўхім сустрэліся тварам у твар (І. Мележ). 2. Луналі чайкі ў сінім паднябессі і крыкам нас віталі з вышыні (М. Аўрамчык). 3. Нас дарагая радзіма паклікала жыць і тварыць (М. Васілёк). 4. Мартын сумыслу едзе павольна і пільна ўзіраецца ў затоці (Я. Колас). 5. На буслянцы аж да ночы бусел весела клякоча (С. Грахоўскі). 6. Да слёз крануў мяне расказ старога пасечніка (Ц. Гартны). 7. Сярожа зляцеў з печы і ў імгненне вока падскочыў да акна (П. Місько). 8. Цімох з перапалоху кінуўся наўцёкі (Я. Колас). 9. Дзесь з суседняй баравіны крычыць сава на ўсе ляды (Я. Колас). 10. Віця часта бегаў на рэчку лавіць печкуроў (А. Якімовіч). 11. Назвычай прыемна тут пахне чабор (П. Прыходзька).

6. *Выканайце разбор па членах сказа.*

1. Праз лясы, праз узгоркі да нас даляцеў нечакана голас дыктара Левітана (А. Куляшоў). 2. Чырвань зары пачала набірацца блакіту і блекнуць (Я. Брыль). 3. Святлейшымі сталі нябёсы ад празрыстых кропелек расы (П. Прыходзька). 4. На аснове гістарычных дакументаў напісаны два тамы летапісу мястэчка Юравічы (В. Вольскі). 5. Рупны Мінск-гаспадар працай славіцца плённай (Р. Барадулін). 6. Чырвоным ліхтаром вісіць на краі неба планета Марс (І. Навуменка). 7. Прайшоў я шмат па сушы і вадзе, дапытлівы шукальнік і геолаг (А. Звонак). 8. Доктар Яраш стаяў на даху веранды і свістаў, залажыўшы пальцы ў рот (І. Шамякін). 9. Весела квеціцца ў небе вясёлка, скрозь хмары-воблакі свеціць (Я. Купала). 10. Са смалістай плашкі яловай майстар скрыпку-пяюху зрабіў; перадаў ёй сардэчныя словы, шматгалоссем яе надзяліў (А. Бялевіч).

Сінтаксічны разбор простага сказа

Мэта разбору – ахарактарызаваць сказ паводле мэты выказвання, адносін да рэчаіснасці, эмацыянальнай афарбоўкі, здольнасці вылучаць кампаненты, колькасці саставаў, наяўнасці дадanych членаў, паўнаты структуры.

Парадак разбору

1. Вызначыць тып сказа паводле мэты выказвання: апавядальны / пыталны / пабуджальны.
2. Вызначыць тып сказа паводле эмацыянальнай афарбоўкі: клічны / няклічны.
3. Назваць тып сказа паводле адносін да рэчаіснасці: сцвярджальны / адмоўны.
4. Ахарактарызаваць сказ паводле здольнасці вылучаць кампаненты: сінтаксічна падзельны / сінтаксічна непадзельны.
5. Назваць галоўныя члены сказа, ахарактарызаваць спосаб іх выражэння. Вызначыць тып выказніка.
6. Назваць тып сказа паводле колькасці саставаў: двухсастаўны / аднасастаўны (пэўна-асабовы / няпэўна-асабовы / абагульнена-асабовы / безасабовы / інфінітыўны / намінацыўны / генетыўны / вакатыўны).
7. Назваць тып сказа паводле наяўнасці дадanych членаў: развіты / неразвіты.
8. Ахарактарызаваць даданыя члены сказа.
9. Назваць тып сказа паводле паўнаты структуры: поўны / няпоўны.
10. Ахарактарызаваць канструкцыі, якімі ўскладнены сказ (аднародныя члены, адасобленыя члены, звароткі, пабочныя ці ўстаўныя канструкцыі, параўнальныя звароты).
11. Раствлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку.

Узор разбору

Зямля беларуская, сонечны край, пачуй жа наш голас любві!
(П. Глебка).

1) Сказ прасты, 2) пабуджальны, 3) клічны, 4) сцвярджальны, 5) падзельны; 6) выказнік *пачуй* – прасты дзеяслоўны, выражаны дзеясловам загаднага ладу 3 асобы адзіночнага ліку; 7) сказ адна-састаўны, пэўна-асабовы, 8) развіты, 9) *голос любві* – прамое да-паўненне, выражанае сінтаксічна непадзельным словазлучэннем, *наш* – дапасаванае азначэнне, выражанае прыналежным займеннікам; 10) поўны, 11) ускладнены аднароднымі развітымі звароткамі, 12) першая коска раздзяляе развітыя звароткі, другая – аддзяляе іх у пачатку сказа; у канцы пабуджальнага эмацыянальна афарбаванага сказа ставіцца клічнік.

Ад дарогі – дарога нібы мяжой была – пачынаўся заліўны дуг
(І. Шамякін).

Сказ прасты, апавядальны, няклічны, сцвярджальны, двухсастаўны, развіты, поўны, ускладнены ўстаўной канструкцыяй, якая выдзяляецца працяжнікамі.

Каментарыі

Знаходжанне прэдыкатыўнага цэнтра – абавязковы падрыхтоўчы этап пры разборы любога сказа.

Пры разборы аднасастаўнага сказа ў першую чаргу трэба вызначыць найважнейшыя прыметы пэўнага тыпу сказа. Напрыклад: *Маціней зашумела ветрам за дзвярыма* (К. Чорны) – сказ аднасастаўны, бо мае састаў толькі аднаго галоўнага члена. Галоўны член сказа выражаны асабовым дзеясловам у значэнні безасабовага, таму сказ безасабовы.

Пры аналізе няпоўных сказаў трэба памятаць, што ў такіх сказах няма якога-небудзь члена, патрэбнага для разумення сэнсу. Каб вызначыць, які член сказа адсутнічае, трэба параўнаць структуру сказа з мадэллю адпаведнага поўнага. Непаўната сказа можа

быць кантэкстуальная, сітуацыйная і эліптычная. У эліптычных сказах прапушчаны дзеяслоў-выказнік, які не ўзнаўляецца з кантэксту, а паўната зместу сказа забяспечваецца лексіка-граматычнымі сродкамі: ёсць члены сказа з саставу выказніка: *У кожнага чалавека свой клопат* (С. Баранавых).

Пры выяўленні паўнаты / непаўнаты сказа не трэба абапірацца на тып сказа паводле саставу, бо і двухсастаўныя, і аднасастаўныя сказы могуць характарызавацца як паўнатой, так і непаўнатой структуры: *Чую клёкат бусліны, пад акном – ціхі шэпт бяроз* (П. Панчанка) – аднасастаўны, пэўна-асабовы, няпоўны. *Злева – вузкая лагчына, справа – узгорак і лясок* (П. Прыходзька) – двухсастаўны, няпоўны.

Практыкаванні

1. *Вызначце тып сказаў паводле колькасці саставаў.*

1. У лесе цішыня (Я. Колас). 2. Адным словам, на нашу агульную думку, усе мы ўчатырох былі добрымі хлопцамі (І. Навуменка). 3. Шлю падзяку вёскам і сябрам, жытнім копам на шырокім полі (А. Куляшоў). 4. З нашай бульбы тысячу, не меней, смажаць і гатуюць розных страў (П. Панчанка). 5. Сонца зайшло, пакінуўшы ярка-халоднае зарыва (Т. Хадкевіч). 6. Прыслухаеся і пачынаеш адчуваць неабдымнасць нашай зямлі, бязмежжа яе прастораў (С. Грахоўскі). 7. Раптам убачыў дзяўчыну (М. Пазнякоў). 8. Над намі цёмнае неба, усыпанае буйнымі зорамі (С. Грахоўскі). 9. Ідзіце, хлопцы, хутчэй (І. Мележ). 10. Наведвальнікаў у музеі было няшмат (М. Пазнякоў).

2. *Прачытайце ўрывак з камедыі М. Матукоўскага «Мудрамер». Ахарактарызуйце сказы паводле падзельнасці і паўнаты структуры.*

Мурашка. (сарамліва і баязліва, яшчэ ад парога). Добры дзень, вам!

Вярышыла. Добры дзень. Праходзьце. Сядайце.

Мурашка ідзе з чамаданам і, чырванеючы ад няёмкасці, садзіцца на самы ўскрайчык крэсла каля міністэрскага стала. Чамадан ставіць каля ног.

Вярышыла. Вы сюды адразу з поезда?

Мурашка. Не..

Вярышыла. А гэта? (паказвае на чамадан)

Мурашка. (сарамліва) Тут... маё вынаходніцтва...

Вярышыла. Такое вялікае?

Мурашка. Ага... Такое...

Вярышыла. Значыць, вы таксама вынаходнік?

Мурашка. Ага. Таксама.

<...>

Вярышыла. Што ж вы такое вынайшлі? Што-небудзь нумарное? Сакрэтнае? Га?

Мурашка. Справа ў тым, Віктар Паўлавіч, што я ... прыдумаў дурамер.

3. Зрабіце сінтаксічны разбор простых сказаў.

1. Дзе ты, зорка мая прамяністая? (А. Русак). 2. Апрача аднастайнага шуму сосен, у лесе нічога не чуваць (Я. Маўр). 3. Вецер птушкай біўся ў вокны, ныў, шумеў, стагнаў і апаўшым лісцем мокрым шыбы засыпаў (М. Танк). 4. Прымі ж паклон мой шчыры, нізкі, сагрэты чыстым пачуццём, мой родны край, мая калыска, маё бяссмертнае жыццё! (П. Глебка). 5. Моцны вецер, бы гуляючы, хапаў і перакочваў цяпер ужо колкія крупіны снегу з сумёта на сумёт, узнімаў іх, утвараючы дымна-белы вэлюм па-над агародамі (В. Патапенка). 6. На адным канцы дугі стаялі кучаравыя пышныя хвоі, звесіўшы над вадою махрыстыя галіны і аплёўшы пясчаны бераг цэлаю сеткаю смяляных каранёў (Я. Колас). 7. Кірыла, стомлены абедам, драмаў у шэзлонгу, праз сон кідаючы асобныя словы ў размову жанчын і Яраша, часам неўпапад (І. Шамякін). 8. Уздоўж палеткаў, абочын сцяжын пасталі, быц-

цам дзеці з блакітнымі вачанятамі, васількі (Я. Пархута). 9. Шырокія і вузкія, глыбокія і мелкаводныя рэкі: Прыпяць, Піна, Жалонь, Славечна і Убрань, Піна і Стыр, Гарынь і Случ - плывуць праз балоты Палескай нізіны (В. Вольскі). 10. Сказаць па праўдзе, ён і значэння не прыдаваў гэтай сутычцы (Я. Колас).

Сінтаксічны разбор складаных сказаў

Мэта разбору – прааналізаваць структуру складанага сказа, сродкі сувязі, ахарактарызаваць адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі.

Разбор складаных сказаў пачынаецца са знаходжання мяжы прэдыкатыўных частак. Агульная схема сінтаксічнага разбору складаных сказаў наступная: характарыстыка сказа, пабудова схемы, аналіз кожнай прэдыкатыўнай часткі.

Сінтаксічны разбор складаназлучаных сказаў

Парадак разбору

1. Падкрэсліць граматычныя асновы, абазначыць межы прэдыкатыўных частак і абазначыць часткі лічбамі.
2. Назваць тып сказа паводле мэты выказвання, інтанацыі, эмацыянальнай афарбоўкі.
3. Назваць тып сказа па колькасці прэдыкатыўных частак.
4. Вызначыць колькасць частак і парадак іх размяшчэння: свабодны / замацаваны.
5. Ахарактарызаваць структуру сказа: адкрытая / закрытая.
6. Назваць сродкі сувязі (злучальныя злучнікі – спалучальныя / супастаўляльныя / пералічальна-размеркавальныя / далучальныя, інтанацыя).
7. Вызначыць сэнсавыя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі: злучальныя са значэннем пералічэння / прычынна-выніковыя / часавыя са значэннем адначасовасці ці паслядоўнасці /

супастаўляльныя / супраціўныя / размеркавальныя са значэннем узаемавыключэння або чаргавання / далучальныя.

8. Вызначыць тып сказа.
9. Пабудаваць схему сказа.
10. Ахарактарызаваць кожную прэдыкатыўную частку паводле колькасці саставаў, наяўнасці даданых членаў, паўнаты структуры, ускладненасці.
11. Растлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку.

Узор разбору

То [вяршыні ліп палыхалі медзяным бляскам]¹, то [сады ружавелі і дыміліся празрыстым туманам]² (Т. Хадкевіч).

Сказ апавядальны, няклічны, сцвярджальны, складаны, уключае дзве прэдыкатыўныя часткі, парадак размяшчэння частак свабодны, структура сказа адкрытая, часткі звязаны пры дапамозе інтанацыі, злучальнага размеркавальнага злучніка *то..то*: паміж часткамі размеркавальныя адносіны са значэннем чаргавання; складаназлучаны сказ: то []¹, то []².

Першая прэдыкатыўная частка сінтаксічна падзельная: дзейнік *вяршыні*, выражаны назоўнікам назоўнага склону, выказнік *палыхалі* – просты дзеяслоўны, выражаны дзеясловам абвеснага ладу прошлага часу множнага ліку; частка двухсастаўная, развітая: *ліп* – недапасаванае азначэнне, выражанае назоўнікам у форме роднага склону, *бляскам* – акалічнасць спосабу дзеяння, выражаная назоўнікам у форме творнага склону, *медзяным* – дапасаванае азначэнне, выражанае прыметнікам множнага ліку творнага склону, частка поўная, няўскладненая.

Другая прэдыкатыўная частка сінтаксічна падзельная: дзейнік *сады*, выражаны назоўнікам назоўнага склону, выказнікі *ружавелі і дыміліся* – простыя дзеяслоўныя, выражаныя дзеясловамі абвеснага ладу прошлага часу множнага ліку, частка двухсастаўная, развітая: *туманам* – акалічнасць спосабу дзеяння, выражаная назоўнікам у форме творнага склону, *празрыстым* – дапасаванае аз-

начэнне, выражанае прыметнікам множнага ліку творнага склону, частка поўная, ускладненая аднароднымі выказнікамі, звязанымі адзіночным злучальным спалучальным злучнікам *i*: *O* і *O*.

Прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа раздзяляюцца коскай.

[Дождж перасціх]¹, але [над Дзвіной яшчэ імжыла]², і [вясёлка не бягла, красавалася, упрыгожваючы неба і зямлю]³ (Т. Хадкевіч).

Сказ апавядальны, няклічны, сцвярджальны, складаны, уключае тры прэдыкатыўныя часткі, парадак размяшчэння частак замацаваны, структура сказа адкрытая, часткі звязаны пры дапамозе інтанацыі, злучальных злучнікаў: супастаўляльнага злучніка *але* і спалучальнага злучніка *i*; першай частцы проціпастаўляюцца другая і трэцяя, паміж якімі выражаюцца спалучальныя адносіны. Сказ складаназлучаны: []¹, але []², і []³.

Коскамі раздзяляюцца прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа, у трэцяй частцы сказа коскай раздзяляюцца аднародныя выказнікі і выдзяляецца адасобленая акалічнасць, выражаная дзеепрыслоўным зваротам.

Каментарыі

Пэўныя цяжкасці выклікае вызначэнне колькасці прэдыкатыўных частак, калі яны характарызуюцца непаўнатой, маюць адзін састаў, уключаюць у сябе толькі выклічнікі: *Тыдзень хады – і дома* (К. Чорны), *Росна і сонечна* (Я. Брыль), *Збірайся хутчэй – і марш!*

Устаўныя і пабочныя канструкцыі не разглядаюцца як прэдыкатыўныя часткі і не ўлічваюцца пры складанні схем складаназлучаных сказаў: Пытаецца аб чым-небудзь Волька – яе заўсёды цікавяць розныя рэчы, – а маці не чуе і не адказвае (І. Мележ) – []¹, а []².

Адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі вызначаюцца перш за ўсё па злучніках – спалучальныя, супраціўныя, размеркавальныя, далучальныя.

У межах спалучальных адносін магчымы наступныя віды значэнняў: а) значэнне адначасовасці, б) значэнне паслядоўнасці; в) значэнне імгненнай змены падзей; г) прычынна-выніковыя значэнні.

У межах супраціўных адносін вылучаюць: а) значэнне неадпаведнасці, б) значэнне параўнання, супастаўлення.

Размеркавальныя адносіны выступаюць у адным з наступных значэнняў: а) выбар адной з'явы з дзвюх (ці больш), б) значэнне чаргавання падзей.

Структурная характарыстыка складаназлучаных сказаў уключае ў сябе аналіз іншых злучальных элементаў: прыслоўяў, часціц, мадальных слоў, якія могуць мець месца ў складаназлучаных сказах: *Скрозь блішчэла роснае іржышчча і на ім – снапы* (К. Чорны) – ролю сродкаў сувязі прэдыкатыўных частак сказа выконвае злучальны спалучальны злучнік *і*, а таксама займеннік *на ім*, які суадносіцца з дзейнікам першай часткі.

Практыкаванні

1. Зрабіце поўны сінтаксічны аналіз сказаў.

1. Аўтобус пайшоў далей, на Бабровічы, а я стаяў пасярод вуліцы і ўслухоўваўся ў яе цішыню (Я. Пархута). 2. Лісцеве вецце і хвойныя лапы іншы раз спляталіся над дарогай, і сонечнае святло цадзілася праз зялёную страху, як праз сіта (Т. Хадкевіч). 3. Прырода ўмее гаварыць і ствараць і настрой, і лагоду, толькі трэба ўмець яе слухаць (Я. Купала). 4. То праскочыць конік лугам-далінаю, то прасвішча вецер у полі нада мною (Я. Колас). 5. Край неба наліўся зарою, і сонца ўстала, агнём прамяністым палі і лясы прывітала (П. Панчанка). 6. Дзень асенні і навокал – ні душы (І. Шамякін). 7. Калі-нікалі праляціць з піскам кажан або пракры-

чыць сава ці прашугаюць чарадою спалоханья птушкі (І. Гурскі). 8. Сонца схавалася за гару, а цень ад яе закрыў усё мястэчка, але дзень ніяк не хацеў саступаць месца вечару, і неба доўга застава-лася ясным і светлым (Я. Колас). 9. Дажджу не было, але неба было ўхутана хмарами, і ва ўсіх баках пагрымліваў гром і мільга-цела маланка (М. Чарот). 10. Здалёк сады выглядалі яшчэ зялёны-мі, але зелень гэта была ўжо не вясенняй (А. Кулакоўскі).

Сінтаксічны разбор складаназалежных сказаў

Парадак разбору

1. Падкрэсліць граматычныя асновы, абазначыць межы прэдыка-тыўных частак і абазначыць часткі лічбамі.
2. Назваць тып сказа па мэце выказвання, інтанацыі, эмацыя-нальнай афарбоўцы.
3. Назваць тып сказа па колькасці прэдыкатыўных частак.
4. Назваць галоўную частку.
5. Назваць даданыя часткі і вызначыць:
 - 5.1 від даданай часткі (дзеійнікавая / выказнікавая / азначальная / дапаўняльная / акалічнасная часу / месца / прычыны / уступ-кі / мэты / умовы / спосабу дзеяння / меры і ступені / параў-нальная);
 - 5.2 да чаго адносіцца даданая частка;
 - 5.3 сродак сувязі частак;
 - 5.4 пры наяўнасці некалькіх даданых частак вызначыць спосаб падпарадкавання (паслядоўнае / сузалежнае аднароднае / су-залежнае неаднароднае / змешанае).
6. Вызначыць тып сказа.
7. Пабудаваць схему сказа.
8. Ахарактарызаваць спачатку галоўную, а потым кожную дада-ную частку паводле колькасці саставаў, наяўнасці даданых членаў, паўнаты структуры, ускладненасці.
9. Раствлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку.

Узор разбору

[Пачынала днець]¹, (калі мы пакідалі востраў)² (Я. Пархута).

Сказ апавядальны няклічны, складаны, галоўная частка – *пачынала днець*, даданая акалічнасная часу – *калі мы пакідалі востраў* – адносіцца да ўсёй галоўнай часткі, звязана з ёй інтанацыяй і пры дапамозе злучальнага слова *калі*. Сказ складаназалежны: []¹, (калі)².

Галоўная частка падзельная, *пачынала днець* – састаўны дзеяслоўны выказнік складаецца з дзеяслова-звязкі *пачынала*, выражанага асабовым дзеясловам у значэнні безасабовага, і інфінітыва *днець*; частка аднастаўная безасабовая, неразвітая, няўскладненая.

Даданая частка падзельная, дзейнік *мы* выражаны асабовым займеннікам у назоўным склоне, выказнік *пакідалі* – просты дзеяслоўны, выражаны дзеясловам абвеснага ладу прошлага часу множнага ліку, частка двухстаўная, развітая: *востраў* – прамое дапаўненне, выражанае назоўнікам вінавальнага склону без прыназоўніка.

Коска раздзяляе галоўную і даданую часткі складаназалежнага сказа.

(Як смяюцца толькі дзеці)¹, [усміхнуўся тут Сымон]² (Я. Колас).

Сказ складаназалежны; складаецца з дзвюх прэдыкатыўных частак: першая частка – даданая параўнальная, звязана з галоўнай інтанацыяй і злучальным словам *як*, адносіцца да выказніка галоўнай часткі.

(як)¹, [=]².

Коска раздзяляе даданую і галоўную часткі складаназалежнага сказа.

[Мечык нахіліўся]¹, (каб паглядзець)², (што там робіць Лёнька)³ (М. Паслядовіч).

Сказ апавядальны, няклічны, складаны, галоўная частка – *Мечык нахіліўся*, даданая акалічнасная мэты – *каб паглядзець* – адно-

сіцца да выказніка галоўнай часткі, звязана з ёй інтанацыяй і пры дапамозе падпарадкавальнага злучніка *каб*; даданая дапаўняльная – *што там робіць Лёнька* – адносіцца да выказніка папярэдняй даданай часткі і звязана з ёй пры дапамозе злучальнага слова *што*. Сказ складаназалежны з паслядоўным падпарадкаваннем даданых частак:

[__ ==], (каб ==), (што).

Коскі раздзяляюць прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа.

Каментарыі

Ад складаназалежных сказаў неабходна адрозніваць простыя сказы з фразеалагізмамі, простыя сказы, ускладненыя параўнальнымі зваротамі, а таксама простыя сказы, пабудаваныя па мадэлі *што да + назоўнік роднага склону + то + прэдыкатыўная частка*: *Вечар цёмны – хоць вока выкалі* (І. Шамякін); *У небе хмарачкі дзянныя плылі, як гускі маладыя* (Я. Колас); *Што да дзяцей, то яны змогуць добра адпачыць у летніку*.

Пры вызначэнні тыпу складаназалежнага сказа абавіраіцеся на наступны алгарытм: а) да чаго адносіцца даданая частка; б) сродак сувязі даданай часткі з галоўнай; в) на якое пытанне адказвае.

Функцыю злучнікаў у складаназалежных сказах могуць выконваць часціцы і іх спалучэнні.

Пэўную цяжкасць пры аналізе складаназалежнага сказа ўяўляе размежаванне падпарадкавальных злучнікаў і аманімічных злучальных слоў. Словы *каб, бо, быццам, нібы, хоць, таму што, так што, як толькі, чым... тым, раз, паколькі, нягледзячы на тое, хоць* з'яўляюцца падпарадкавальнымі злучнікамі, а словы *хто, які, чый, каторы, дзе, адкуль, куды, чаму, чаго, колькі, наколькі* заўсёды выконваюць ролю злучальных слоў.

Пры аднародным падпарадкаванні падпарадкавальны злучнік у другой і трэцяй даданых частках можа апускацца: *Я люблю па-*

зіраць туды, дзе шумяць каласамі шырокія нівы або расцілаюцца бясконцыя зялёныя лясы (Я. Колас).

[___ туды]¹, (дзе ___)² або (___)².

Пры паслядоўным падпарадкаванні нярэдка назіраецца спалучэнне злучнікаў. Падпарадкавальныя злучнікі, якія размешчаны побач, – сігнал таго, што адна даданая частка размешчана ўнутры другой: *Мы жартавалі, што почырк у яго ідзе ад самога прозвішча і што калі б ён радзіўся на паўвека назад, то быў бы самы знакаміты пісар на ўсю імперыю* (Я. Скрыган).

[___]¹, (што)² і (што (калі)³, то... ___)⁴.

Калі ў складаным сказе ёсць устаўныя і пабочныя сказы, то пры падліку прэдыкатыўных частак яны не ўлічваюцца, у схемах не абазначаюцца.

Практыкаванні

1. Зрабіце поўны сінтаксічны разбор сказаў.

1. Неяк уначы Жывена прачнулася ад таго, што за акном нешта цінькнула, нібы праляцела страла (В. Іпатава). 2. Іван адчуваў, што калі ўпадзе ў снег, то, напэўна, болей ужо не ўстане (В. Быкаў). 3. Чалавек пазіраў туды, дзе, калі гаварыць праўду, ён пражыў добрую палову свайго жыцця (К. Чорны). 4. Хоць пад нагамі быў цвёрды грунт, пахла сырасцю, што плыла напэўна з недалёкага бору (І. Мележ). 5. Я адчуў, што ў гэтым доме стаіць холад, жахлівы холад, якога не выгнаць нават камямі, што гараць дзень і ноч (У. Караткевіч). 6. Варта, затаіўшыся пастаяць адну хвілінку, каб адчуць, якім поўным жыццём жыве зімовая пушча (У. Краўчанка). 7. Зніклі канчаткова апошнія сляды ледавіка, калі не лічыць шматлікіх азёр, балот і тых вялікіх камянёў-валуноў, якія захаваліся і да нашага часу на палях паўночнай часткі Беларусі (В. Вольскі). 8. Дружба сапраўдная пачынаецца тады, калі людзі як мае быць ведаюць адзін аднаго (К. Чорны). 9. Тым, хто асмеліўся б падступіцца пад сцены замка, давялося б пераадолець і роў з вадой, і высокі абарончы вал (В. Вольскі). 10. У зялёным

бэзе, што заглушыў перад вокнамі вузкі гародчык, пераскоквае з галінкі на галінку шэрая з карычнева-жоўтым валлём пташачка (В. Адамчык).

Сінтаксічны разбор складаных бяззлучнікавых сказаў

Парадак разбору

1. Падкрэсліць граматычныя асновы, абзначыць межы прэдыкатыўных частак і абзначыць часткі лічбамі.
2. Назваць тып сказа паводле мэты выказвання, інтанацыі, эмацыянальнай афарбоўкі.
3. Назваць тып сказа паводле колькасці прэдыкатыўных частак.
4. Вызначыць, суадносіцца сказ са складаназлучаным ці складаназлежным сказам.
5. Назваць від бяззлучнікавага сказа: сказ з аднатыпнымі часткамі / сказ з разнатыпнымі часткамі.
6. Ахарактарызаваць сэнсавыя адносіны паміж часткамі.
7. Назваць сродкі сувязі прэдыкатыўных частак: інтанацыя (пэралічэння / абумоўленасці / проціпастаўлення / тлумачэння), парадак частак, суадносіны трывальна-часавых формаў дзеясловаў-выказнікаў.
8. Вызначыць тып сказа.
9. Складзі схему сказа.
10. Ахарактарызаваць прэдыкатыўныя часткі паводле колькасці саставаў, паводле наяўнасці даданых членаў, паводле паўнаты структуры, паводле ўскладненасці.
11. Раствлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку.

Узор разбору

[Рэчкі бурлівыя, учора санлівыя, сёння ўсталі, плывуць і бурляць]¹; [рыбкі шмыглівыя скачуць, купаюцца, к небу прыветна з вадзіцы глядзяць]² (Я. Купала).

Сказ апавадальны, сцвярджалны, няклічны, складаны, уключае дзве аднатыпныя прэдыкатыўныя часткі, паміж якімі выяўляюцца адносіны адначасовасці, сродкі сувязі частак – інтанацыя пералічэння, паралелізм структур. Сказ складаны, безасабовы: []¹; []².

Першая прэдыкатыўная частка сінтаксічна падзельная: дзейнік *рэчкі* выражаны назоўнікам назоўнага склону, выказнікі *уста-лі, плывуць і бурляць* – простыя дзеяслоўныя, выражаныя дзеясловамі абвеснага ладу прошлага часу множнага ліку і цяперашняга часу 3 асобы адзіночнага ліку, частка двухсастаўная, поўная, развітая: *бурлівыя* – дапасаванае азначэнне, выражанае прыметнікам, *ўчора санлівая* – развітае азначэнне, выражанае прыметнікавым зваротам, *сёння* – акалічнасць часу, выражанае прыслоўем; частка поўная, ускладненая аднароднымі выказнікамі і адасобленым азначэннем.

Другая прэдыкатыўная частка сінтаксічна падзельная: дзейнік *рыбкі* выражаны назоўнікам назоўнага склону, выказнікі *скачуць, купаюцца, глядзяць* – простыя дзеяслоўныя, выражаныя дзеясловамі абвеснага ладу цяперашняга часу 3 асобы адзіночнага ліку, частка двухсастаўная, поўная, развітая: *шмыглівыя* – дапасаванае азначэнне, выражанае прыметнікам, *к небу, з вадзіцы* – акалічнасці прасторавыя, выражаныя назоўнікам з прыназоўнікам, *прыветна* – акалічнасць спосабу дзеяння, выражанае прыслоўем; частка поўная, ускладненая аднароднымі выказнікамі.

Прэдыкатыўныя часткі раздзяляюцца кропкай з коскай, паколькі кожная з іх мае свае знакі прыпынку. У прэдыкатыўных частках коскі раздзяляюць аднародныя члены сказа.

[Ведай]¹: [*роднае слова грымела ў крываваым агні барыкад, за свабоду аддана і смела заклікала ў паход, як набат*]² (Н. Гілевіч).

Сказ складаны, бяззлучнікавы, складаецца з дзвюх прэдыкатыўных частак; сродак сувязі – інтанацыя, другая частка дапаўняе першую, паміж прэдыкатыўнымі часткамі ставіцца двухкроп'е

[...]¹: [...]². У другой прэдыкатыўнай частцы коска раздзяляе аднародныя выказнікі, выдзяляе параўнальны зварот.

Каментарыі

Пры аналізе бяззлучнікавых структур пасля агульных для ўсіх сказаў характарыстык неабходна ўказваць, ці суадносіцца дадзены сказ са злучнікавым, а калі суадносіцца, то з якім – складаназлучаным ці складазалежным. Гэта дапамагае далей вызначыць не толькі аднатыпнасць ці разнатыпнасць частак, але і сэнсавыя адносіны паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа. Вызначэнне сэнсавых адносін – галоўнае ў аналізе бяззлучнікавых структур. У канцы разбору ўказваюцца сродкі выражэння тых ці іншых адносін у бяззлучнікавым складаным сказе.

Практыкаванні

1. Зрабіце поўны сінтаксічны разбор сказаў.

1. Адна бяда – не бяда, адно гора – не гора (Прыказка). 2. Раўчкі гудуць напорыста, распусцілі вербы голейка, на галінцы ціхім посвістам шпак вітае рана сонейка (С. Шушкевіч). 3. І днямі, і ночамі, не сціхаючы, гайсаў над зямлёй сухі, сіверны вецер, сунуліся нізкія шэрыя хмары (І. Мележ). 4. Наперад часам немагчыма было зірнуць: золкая снеговая макрэдзь сляпіла вочы (В. Быкаў). 5. Вецер уціх, пацяплела, з лагчыны цераз пуці сунуліся шэрыя космы туману (В. Быкаў). 6. Не варушачыся, дрэмлюць зялёныя ігольчастыя лапкі, як раса, блішчыць смала (І. Мележ). 7. Слова сказаў – сякераю адсек (Прыказка). 8. Хацеў сказаць слова – язык не варушыўся; хацеў бегчы за Максімам – ногі не слухалі (Я. Колас). 9. Раднёю і мовай не грэбуй: ты – колас сярод каласоў (С. Законнікаў). 10. З захаду, з-за лесу, усё болей напаўзае шэрых хмар, яны грувасцяцца адна на другую, засланяюць увесь далягляд (І. Навуменка).

Сінтаксічны разбор складаных сказаў камбінаванай будовы (з рознымі відамі сувязі)

Парадак разбору

1. Падкрэсліць граматычныя асновы, абазначыць межы прэдыкатыўных частак і абазначыць часткі лічбамі.
2. Назваць тып сказа паводле мэты выказвання, інтанацыі, эмацыянальнай афарбоўкі.
3. Назваць тып сказа па колькасці прэдыкатыўных частак.
4. Назваць сродкі сувязі паміж часткамі (злучнікі, злучальныя словы, інтанацыя) і вызначыць від сувязі.
5. Вызначыць тып сказа.
6. Складзі схему сказа.
7. Вызначыць, што ўяўляюць сабой сэнсавыя часткі: а) суадносяцца з простым сказам; б) суадносяцца са складаназлучаным сказам; в) суадносяцца са складаназалежным сказам; г) суадносяцца з бяззлучнікавым сказам.
8. Ахарактарызаваць прэдыкатыўныя часткі паводле колькасці саставаў, паводле наяўнасці даданых членаў, паводле паўнаты структуры, паводле ўскладненасці.
9. Растлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку.

Узор разбору

[Я пакідаў маленства край]¹, (дзе жыў жыццём вясёлым)², [прыйшла і мне чарга «бывай!» сказаць лясам і долам]³ (А. Куляшоў).

Сказ апавядальны, сцвярджалны, няклічны, складаны, прэдыкатыўныя часткі звязаны злучальнай падпарадкавальнай (злучальнае слова *дзе*) і бяззлучнікавай сувяззю, складаны сказ з рознымі відамі сувязі.

[край]¹, (дзе)²,

[]³.

Першая сэнсавая частка па структуры суадносіцца са склада-назалежным сказам, другая – з простым сказам.

Прэдыкатыўная частка *Я пакідаў маленства край* сінтаксічна падзельная: дзейнік *я* выражаны асабовым займеннікам назоўнага склону, выказнік *пакідаў* – просты дзеяслоўны, выражаны дзеясловам абвеснага ладу прошлага часу адзіночнага ліку; частка двухсастаўная, поўная, развітая: *край* – прамое дапаўненне, выражанае назоўнікам вінавальнага склону без прыназоўнікаў, *маленства* – недапасаванае азначэнне, выражанае назоўнікам роднага склону; частка поўная, няўскладненая.

Прэдыкатыўная частка *дзе жыў жыццём вясёлым* сінтаксічна падзельная: дзейнік прапушчаны, выказнік *жыў* – просты дзеяслоўны, выражаны дзеясловам абвеснага ладу прошлага часу адзіночнага ліку; частка двухсастаўная, развітая: *жыццём вясёлым* – акалічнасць спосабу дзеяння, выражаная спалучэннем назоўніка творнага склону з дапасаваным да яго прыметнікам, *дзе* – злучальнае слова, акалічнасць месца, выражаная прыслоўем, частка няпоўная, няўскладненая.

Прэдыкатыўная частка *прыйшла і мне чарга «бывай!»* сказаць *лясам і долам* сінтаксічна падзельная: дзейнік *чарга* – выражаны назоўнікам назоўнага склону, выказнік *прыйшла* – просты дзеяслоўны, выражаны дзеясловам абвеснага ладу прошлага часу адзіночнага ліку; частка двухсастаўная, развітая: *сказаць «бывай!»* – недапасаванае азначэнне, выражанае спалучэннем слоў, *мне* – ускоснае дапаўненне, выражанае асабовым займеннікам у форме давальнага склону, *лясам і долам* – ускосныя дапаўненні, выражаныя назоўнікамі давальнага склону; частка поўная, ускладненая аднароднымі дапаўненнямі.

Коскі раздзяляюць прэдыкатыўныя часткі складанага сказа.

[Знаю]¹: [няма таго зелля]², (што хоць на міг ад тугі па Айчыне вылечвае)³ (Г. Бураўкін).

Складаны сказ з рознымі відамі сувязі, складаецца з трох прэдыкатыўных частак, якія звязаны бяззлучнікавай і злучальнай падпарадкавальнай сувяззю.

[1¹: [таго]², (што)³.

Другая сэнсавая частка суадносіцца са складаназалежным сказам, прэдыкатыўныя часткі раздзелены коскамі. Паміж першай і другой структурна-семантычнымі часткамі ставіцца двукроп'е, бо другая частка дапаўняе змест таго, пра што гаворыцца ў першай.

Каментарыі

Складанія сінтаксічныя канструкцыі адрозніваюцца ад ускладненых сказаў тым, што ў канструкцыях назіраецца сумяшчэнне розных відаў сувязей: злучальнай і падпарадкавальнай, злучальнай і бяззлучнікавай, падпарадкавальнай і бяззлучнікавай, злучальнай, падпарадкавальнай і бяззлучнікавай.

Складаная сінтаксічная канструкцыя дапускае вылучэнне ў сваёй структуры частак, больш цесна звязаных адна з другой.

Практыкаванні

1. Расставіць знакі прыпынку, зрабіць поўны разбор складаных сказаў.

1. Хоць снег трымаўся яшчэ на палях хоць па начах было лёгка ісці па хрупасткаму падмарожанаму насту сонца прыгrywала з кожным днём усё мацней адмакрэлі і пацямнелі лагчыны першыя праталіны зачарнеліся на палях прыбярэжных лазнякі страцілі сваю зімовую празрыстасць і здаецца адразу пагусцелі набраклі пяшчотнымі пералівамі фарбаў (М. Лынькоў). 2. І кім бы мы ні сталі як бы далёка ад родных мясцін ні закінуў нас жыццёвы лёс сэрцам мы ўсё роўна пастаянна будзем вяртацца да сваіх вытокаў неадольная сіла памяці будзе цягнуць нас сюды да сваіх на чароўныя сцежкі маленства да бацькоўскага парога (Я. Сіпакоў). 3. Тое што нядаўна яшчэ было табе памятнае праз некалькі гадоў пасту-

пова зацягваецца туманам забыцця і трэба ўжо намаганне каб успомніць імёны нашых франтавых таварышаў даты калісьці так добра памятных баёў назвы вёсак і ўрочышчаў якія здавалася б на ўсё жыццё ўрэзаліся ў тваю памяць (В. Быкаў). 4. Сонца стаяла над лесам трохі правей ад таго месца дзе шаша ўпіралася ў далягляд і на абочыне шашы дзе спыніліся машыны за кюветам прывабліва зелянела мяккая травяная пасцель засланая ласкавым сонечным святлом (К. Чорны). 5. Адагрэтая за вясну зямля набрала сіл і зеляніна на ёй расце і шырыцца з такой шпаркасцю што калі прыслухацца ўважліва дык уловіш як выпроставаюцца і цягнуцца каліўцы ўгору і шасцяць і перашэптваюцца (Т. Хадкевіч). 6. Яшчэ дзе-нідзе падае голас нястомны начны валацуга дзяркач але ўжо яго перабівае там і сям то залівістая песня жаваранка то ўрачысты трубны кліч журавоў то кароткае «кэ-кэ» глухаркі што выводзіць сваіх дзяцей насустрач проням сонца на пясок высокай грывы... (К. Кірэнка). 7. Задорна пелі жаўранкі ў вышыні славячы сонечны дзень звінелі косы на лугах а жыта дымілася і туман над ім то гусцеў месцамі набываючы колер хмары то радзеў растапляўся ў сонечным святле (Т. Хадкевіч). 8. На сонцы якое дагэтуль ярка свяціла наплывала шэрая хмара і было дзіўна бачыць як чэзнуць робяцца непрыкметнымі і пагорак і лес і звілістая слаба ўезджаная дарога (А. Савіцкі).

Сінтаксічны разбор сказаў з чужой мовай

Парадак разбору

1. Знайсці ў сказе чужое і аўтарскае маўленне.
2. Вызначыць спосаб перадачы чужых слоў (простая / ускосная / няўласна-простая мова).
3. Ахарактарызаваць сказы:
 - 3.1 у сказах з простаай мовай ахарактарызаваць структуру слоў аўтара, назваць словы, якімі ўводзіцца простая мова;

3.2 у сказах з ускоснай мовай вызначыць тып сказа, у якім выкарыстоўваецца ўскосная мова;

3.3 у сказах з няўласна-простай мовай знайсці словы, выразы, якія паказваюць на наяўнасць няўласна-простай мовы (эмацыянальна-афарбаваныя словы і выразы, фразеалагізмы, сінтаксічныя канструкцыі, уласцівыя маўленню пэўнага персанажа).

Узор разбору

Косцік бег у гумно, дзе малаціў дзядзька Антось, і пытаўся: «Як называецца пузатая літара, падобная на самавар?» (С. Александровіч).

Сказ з простаай мовай. Словы аўтара – *Косцік бег у гумно, дзе малаціў дзядзька Антось, і пытаўся*; чужая мова – *Як называецца пузатая літара, падобная на самавар?* Схема: А: «П?».

Словы аўтара пабудаваны па мадэлі складаназалежнага сказа з даданай месца, размешчанай унутры галоўнай. Простая мова – прасты сказ, ускладнены адасобленым азначэннем. Чужая мова ўводзіцца ў сказ дзеясловам маўлення *пытаньня*.

Калісьці Гётэ пісаў, што паэта можна зразумець толькі тады, калі пабачыш яго родны край (С. Александровіч).

Сказ з ускоснай мовай, пабудаваны па мадэлі складаназалежнага сказа з некалькімі даданымі: аўтарскае маўленне перададзена ў галоўнай частцы сказа – *калісьці Гётэ пісаў*; чужая мова – ў даданых частках: *што паэта можна зразумець толькі тады, калі пабачыш яго родны край*. Чужая мова ўводзіцца ў сказ пры дапамозе дзеяслова *пісалі* і злучніка *што*.

Дзяўчынку паднялі на рукі, пад кажух, казалі, адкінуўшы і суровую жорсткасць і паходны мужчынскі цыннізм, што ты не плач, маленькая, ужо не бойся, мы – людзі (Я. Брыль).

Сказ з няўласна-простай мовай, бабудаваны па мадэлі склада-назалежнага сказа з даданай дапаўняльнай: аўтарскае маўленне перададзена ў галоўнай частцы сказа – *Дзяўчынку паднялі на рукі, пад кажух, казалі, адкінуўшы і суровую жорсткасць і паходны мужчынскі цынiзм*; чужая мова – ў даданай частцы: *што ты не плач, маленькая, ужо не бойся, мы – людзі*. На наяўнасць няўласна-простай мовы паказваюць асабовыя займеннікі 1 асобы *ты, мы*, зваротак *маленькая*, дзеяслоў у форме загаднага ладу. Чужая мова ўводзіцца ў сказ пры дапамозе дзеяслова маўлення *казалі*, злучніка *што*.

Практыкаванні

1. *Выканайце сінтаксічны разбор сказаў.*

1. Загадаўшы ўнуку, каб нікуды не выходзіў са двара, дзед паволі патупаў на гумно сушыць сена (З. Бядуля). 2. «Яшчэ пяць хвілін я паляжу, і тады пайду будзіць Скабакова», - я думаю і змагаюся з цяжкай дрымотай (К. Чорны). 3. Сцяпанавы думкі пайшлі па новай дарозе. Прадаць, непрыменна прадаць (Я. Колас). 4. «Алена Аляксандраўна, грыбы-ы-ы! – верашчаў хтосьці на ўсё горла. – Сіпенькія, галубкі!» (П. Місько). 5. Людзі толькі плячыма паціскалі: «Што гэта робіцца ў свеце?!» (Я. Пархута). 6. Хлопцы, відаць, хацелі выпытаць яшчэ, ці ні з другога я канца горада, ці быў тут калі (У. Караткевіч). 7. Ён [Нявідны] прысеў на голы тапчан, азірнуўся... Тупік. Далей ходу няма!.. Канец?. (Я. Колас). 8. «Вясна, брат, дружная, – загаварыў дзед, а пасля дадаў: – І Вяснянка, бач, як заліваецца» (Т. Хадкевіч). 9. Не кажы: «Вучыўся!», а кажы, што пазнаў (Прыказка). 10. «І адкуль яна ўсё ведае? – мільганула думка ў Ганны.– Няўжо і там недзе, адкуль яна прыехала, таксама людзі жывуць?» (К. Чорны).

ПУНКТУАЦЫЙНЫ РАЗБОР

Мэта разбору – прааналізаваць пастаноўку знакаў прыпынку ў сказе або тэксце.

Парадак разбору

1. Расставіць знакі прыпынку, пранумараваць іх.
2. Растлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку.
3. Вызначыць функцыю знака (раздзяляльны / выдзяляльны).

Узор разбору

Кожную раніцу на досвітку,¹ калі пачалі расці баравікі,² Андрэй,³ захапіўшы кош⁴, бег у хвайнякі на грыбы (Я. Колас).⁵

1 і 2 – коскі служаць для выдзялення даданай часткі складана-залежнага сказа, размешчанай унутры галоўнай; выконваюць выдзяляльную функцыю.

3 і 4 – коскі служаць для адасаблення акалічнасці, выражанай дзеепрыслоўным словазлучэннем; выконваюць выдзяляльную функцыю.

5 – кропка ў канцы апавядальнага няклічнага сказа; выконвае раздзяляльную функцыю.

Практыкаванні

1. Зрабіце пунктуацыйны разбор сказаў наступнага тэксту.

Мы жылі на розных берагах.

У цябе былі свае зоры і травы, сонца і кветкі. У мяне былі свае і зоры, і травы, і сонца, і кветкі. Ды абое адчувалі: нечага не хапала нам.

Аднойчы я рызыкнуў і перакінуў на процілеглы бераг кладку. Гэта ўбачыла ты і таксама перакінула кладку. На мой бераг. І атрымаўся нібы масток, які злучыў нашы берагі.

Ты першая адважылася, запрасіла мяне на свой бераг і сказала:

– Гэтыя зоры і травы, сонца і кветкі твае...

А потым я запрасіў цябе на свой бераг і таксама сказаў:

– Усё, што бачыш, – тваё...

Мы стаялі, як у сне, твар у твар, вочы ў вочы, і былі шчаслівыя.

І яшчэ кожны з нас думае: «Дзе ж раней мы былі?!» (Я. Пархута).

2. Расстаўце знакі прыпынку, зрабіце пунктуацыйны і сінтаксічны разбор сказаў.

1. Стаяла на дзіва прыгожая раніца якія бываюць у канцы жніўня калі з поля ўжо звезена ўсё да апошняга снапа калі грамаздзяцца на лугах парыжэлыя ўжо стагі сена калі шпакі лятаюць над полем а які-небудзь тэлефонны дрот ад слупа да слупа ўнізаны так густа ластаўкамі што аж ўгінаецца пад імі (М. Лынькоў). 2. Што гэта за дарожка можна меркаваць хоць бы з таго што ездзілі па ёй смела толькі ў маразы калі непразная твань навокал рабілася цвёрдай як ток ці ўлетку калі дарожка перасыхала (І. Мележ). 3. Аб восені табе напамніць і павуцінка на плячы і спелы яблык што як поўня ў жаўцізне лістоў блішчыць (С. Законнікаў). 4. Адвячоркам прыйшлі з поўначы цяжкія хмары авалодалі ўсім небам з поля ўварваўся ў гарадок вецер зашастаў акрайкамі палотнішчаў застукаў аканіцамі застагнаў забразгаў сухім голлем дрэў. (Б. Мікуліч). 5. Мне здаецца што кожны хто хоць адзін раз убачыў і перажыў той час калі зацвітаюць сады праз усё жыццё не зможа забыць як гэта бывае (Я. Сіпакоў). 6. Калі б тая радасць і тое шчасце што часам хоць і вельмі рэдка трапляюць да чалавека маглі б спяваць і звінець сваімі акордамі то наша вуха чула б найцікавейшую ў свеце музыку (Я. Колас). 7. Ніводзін гадзіннік сярэбраны ці залаты не можа зраўняцца з гадзіннікам сонечным гэтым бо ён адзначае і час нараджэння і час развітання з зямлёй (М. Танк). 8. Толькі асоба якая да самазабыцця любіць сваю зямлю якая шырока і глыбока глядзіць на свет і жыццё мо-

жа спадзявацца на сапраўднае прызнанне і на такую вялікую радасць павагу свайго *і не толькі свайго!* народа (Я. Сіпакоў).

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа; нав. рэд. А.А. Лукашанец. – Мінск: Беларуская навука, 2007–2009. – 2 ч.
2. Кечык, С.Я. Моўны разбор у ВНУ і ў школе: схемы, узоры, заданні: вучэб. дапам. / С.Я. Кечык, В.І. Рагаўцоў. – Мінск: Вышэйшая школа, 1988. – 127 с.
3. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / АН Беларусі, Ін-т мовазнаўства ім. Я. Коласа; пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
4. Лепешаў, І.Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы: вучэб. дапам. для студэнтаў філал. фак. ВНУ / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.
5. Плотнікаў, Б.А. Беларуская мова: лінгвістычны кампендыум / Б.А. Плотнікаў, Л.А. Антанюк. – Мінск: Інтэрпрэссервіс, Кніжны Дом, 2003. – 672 с.
6. Сучасная беларуская літаратурная мова: Уводзіны. Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія. Фразеаграфія. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія: вучэб. дапам. для студэнтаў філал. фак. ВНУ / М.Ц. Кавалёва, А.К. Юрэвіч, Ф.М. Янкоўскі і інш. – Мінск: Вышэйшая школа, 1993. – 206 с.
7. Сучасная беларуская літаратурная мова: Марфалогія: вучэб. дапам. для студэнтаў філал. фак. ВНУ / пад агул. рэд. М.С. Яўневіча. – Мінск: Выд. Ул.М. Скакун, 1997. – 288 с.
8. Сучасная беларуская мова: вучэб. дапам. для студэнтаў спецыяльнасці «Пачатковая адукацыя» ўстаноў, якія забяспечваюць атрыманне вышэйшай адукацыі / пад агул. рэд. Л.М. Грыгор'евай. – Мінск: Вышэйшая школа, 2010. – 622 с.
9. Шакун, Л.М. Словаўтварэнне: вучэб. дапам. для студэнтаў філал. фак. ВНУ / Л.М. Шакун. – Мінск: Вышэйшая школа, 1978. – 128 с.
10. Яўневіч, М.С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы: падручнік для студэнтаў філал. спецыяльнасцей устаноў, якія забяспечваюць

атрыманне вышэйшай адукацыі / М.С. Яўневіч, П.У. Сцяцко. – Мінск: Аверсэв, 2006. – 284 с.

Дадатковая

11. Аксамітаў, А.С. Беларуская фразеалогія / А.С. Аксамітаў. – Мінск: Вышэйшая школа, 1978. – 224 с.
12. Выгонная, Л.Ц. Ад гука да літары / Л.Ц. Выгонная. – Мінск: Народная асвета, 1991. – 78 с.
13. Коваль, У.І. Чым адгукаецца слова: фразеалогія ў павер'ях, абрадах і звычаях / У.І. Коваль. – Мінск: Народная асвета, 1994. – 48 с.
14. Прыгодзіч, М.Р. Шчодрасць слова / М.Р. Прыгодзіч. – Мінск: Народная асвета, 1990. – 79 с.
15. Юрэвіч, У. Слова жывое, роднае, гаваркое...: навук.-папул. кн. / У. Юрэвіч. – Мінск: Юнацтва, 1992. – 271 с.
16. Янкоўскі, Ф.М. Беларуская фразеалогія / Ф.М. Янкоўскі. – Мінск: Народная асвета, 1981. – 79 с.

Слоўнікі

17. Бардовіч, А.М. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А.М. Бардовіч, М.М. Круталевіч, А.А. Лукашанец. – Мінск: Беларуская навука, 2000. – 413 с.
18. Бардовіч, А.М. Школьны марфемны слоўнік беларускай мовы / А.М. Бардовіч, Л.С. Мормыш, Л.М. Шакун. – Мінск: Аверсэв, 2006. – 495 с.
19. Бардовіч, А.М. Школьны словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А.М. Бардовіч, М.М. Круталевіч, А.А. Лукашанец. – Мінск: Аверсэв, 2006. – 512 с.
20. Бардовіч, А.М. Марфемны слоўнік беларускай мовы / А.М. Бардовіч, Л.М. Шакун. – 2-е выд. – Мінск: Вышэйшая школа, 1989. – 718 с.
21. Беларускі арфаграфічны слоўнік / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы; пад рэд. А.А. Лукашанца. – Мінск: Беларуская навука, 2010. – 694 с.

22. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: у 2 т. / А.М. Булыка. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 1999. – 2 т.
23. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: актуал. лексіка / А.М. Булыка. – Мінск: Харвест, 2005. – 334 с.
24. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы. – Вып. 1–30. – Мінск: Беларуская навука, 1982–2006.
25. Грабчыкаў, С.М. Слоўнік паронімаў беларускай мовы / С.М. Грабчыкаў. – Мінск: Народная асвета, 1994. – 478 с.
26. Граматычны слоўнік дзеяслова / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа; нав. рэд. А.І. Падлужны, В.П. Русак. – Мінск: Беларуская навука, 2007. – 1252 с.
27. Граматычны слоўнік назоўніка: А–Я / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы; нав. рэд. А.Я. Міхневіч, В.П. Русак. – Мінск: Беларуская навука, 2008. – 1379 с.
28. Канюшкевіч, М.І. Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка: у 3 ч. / М.І. Канюшкевіч. – Гродна: ГрДУ, 2008–2010. – 3 ч.
29. Клышка, М.К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М.К. Клышка. – Мінск: Беларуская навука, 2005. – 590 с.
30. Лазоўскі, У.М. Слоўнік антонімаў беларускай мовы: канкрэт. выпадкі ўжывання / У.М. Лазоўскі. – Мінск: Універсітэцкае, 1994. – 293 с.
31. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы: у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 2008. – 2 т.
32. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 2004. – 443 с.
33. Слоўнік беларускай мовы: арфаграфія, арфаэпія, акцэнтацыя, словазмяненне / Акадэмія навук БССР, Інстытут мовазнаўства імя Я.Коласа; пад рэд. М.В. Бірылы. – Мінск: БелСЭ імя Петруся Броўкі, 1987. – 902 с.
34. Старычонак, В.Д. Слоўнік амонімаў беларускай мовы / В.Д. Старычонак. – Мінск: Вышэйшая школа, 1991. – 255 с.

35. Струкава, С.М. Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў: па творах беларускай мастацкай літаратуры і публіцыстыкі / С.М. Струкава. – Мінск: Беларуская навука, 2007. – 654 с.
36. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа; пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 2005. – 783 с.
37. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа; пад агул. рэд. К.К. Атраховіча (К. Крапівы): у 5 т. – Мінск: БелСЭ імя Петруся Броўкі, 1977–1984. – 5 т.
38. Уласевіч, В.І. Слоўнік новых слоў беларускай мовы / В.І. Уласевіч, Н.М. Даўгулевіч. – Мінск: ТэтраСистемс, 2009. – 448 с.
39. Шведаў, С.М. Слоўнік сінонімаў беларускай мовы / С.М. Шведаў. – Мінск: Сучаснае слова, 2004. – 480 с.
40. Шевченко, Г.И. Словарь латинских дериватов в языках восточных и западных славян / Г.И. Шевченко, А.В. Гарник, А.В. Кириченко. – Минск: БГУ, 2007. – 109 с.
41. Шуба, П.П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў / П.П. Шуба. – Мінск: Народная асвета, 1993. – 168 с.
42. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы. – Т. 1–13. – Мінск: Беларуская навука, 1978–2010.

ЗМЕСТ

Прадмова.....	3
Фанетычны разбор	5
Графічны разбор.....	9
Арфаграфічны разбор.....	13
Лексічны разбор	16
Фразеалагічны разбор.....	23
Марфемны разбор	27
Словаўтваральны разбор	32
Этымалагічны разбор*	36
Марфалагічны разбор.....	39
<i>Марфалагічны разбор назоўніка.....</i>	39
<i>Марфалагічны разбор прыметніка</i>	43
<i>Марфалагічны разбор лічэбніка.....</i>	45
<i>Марфалагічны разбор займенніка</i>	48
<i>Марфалагічны разбор дзеяслова і дзеяслоўных формаў</i>	51
<i>Марфалагічны разбор прыслоўя</i>	58
<i>Марфалагічны разбор безасабова-прэдыкатывых слоў.....</i>	62
<i>Марфалагічны разбор прыназоўнікаў</i>	65
<i>Марфалагічны разбор злучніка</i>	67
<i>Марфалагічны разбор часціцы.....</i>	69
<i>Марфалагічны разбор мадальных слоў</i>	71
<i>Марфалагічны разбор выклічніка</i>	73
Сінтаксічны разбор.....	75
<i>Сінтаксічны разбор словазлучэння</i>	75
<i>Разбор па членах сказа</i>	81
<i>Сінтаксічны разбор простага сказа.....</i>	88
<i>Сінтаксічны разбор складаных сказаў</i>	92
<i>Сінтаксічны разбор складаназлучаных сказаў.....</i>	92
<i>Сінтаксічны разбор складаназалежных сказаў.....</i>	96
<i>Сінтаксічны разбор складаных бяззлучнікавых сказаў.....</i>	100

<i>Сінтаксічны разбор складаных сказаў камбінаванай будовы (з рознымі відамі сувязі)</i>	<i>103</i>
<i>Сінтаксічны разбор сказаў з чужой мовай</i>	<i>106</i>
Пунктуацыйны разбор.....	109
Літаратура.....	112
<i>Асноўная</i>	<i>112</i>
<i>Дадатковая.....</i>	<i>113</i>
<i>Слоўнікі.....</i>	<i>113</i>
Змест.....	116

Вучэбнае выданне
Азарка Вольга Уладзіміраўна
Васілеўская Алена Станіславаўна

Беларуская мова: аналіз моўных адзінак

Дапаможнік

Карэктар Н.І. Смоліч

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ